

ԳՈՀԱՐ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՑՈՒ «ՎԵՆԵՏԻԿ ԵՒ ՎԻԵՆՆԱ» ԱՆՏԻՊ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս տարի՝ 2015 թվականին՝ լրանում է հայ ազգի երախտավոր, մեծանուն հայագետ, բառարանագիր Նորայր Բյուզանդացու ծննդյան 170 և մահվան 100 տարին: Սա լավագույն առիթ է մեկ անգամ ևս հիշելու, անդրադառնալու նրա կյանքին ու գործունեությանը: Իր ապրած 70 տարիներից ավելի քան 50-ը նա նվիրել է հայոց լեզվին և հայ մատենագիտության ուսումնասիրման գործին: Նրա տաղանդի և հայագիտության մեջ ունեցած անուրանալի վաստակի մասին հրապարակումներով են հանդես եկել բազմաթիվ հայագետներ: Մեջբերենք դրանցից մի քանիսի կարծիքները:

«Հայ դասական բանասիրության այս բազմահմուտ գործիչը ավելի քան կես դար հետազոտել է մեր մատենագրությունը և գրել բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք հայտնի են իրենց հազվագեպ սրամիտ վճիռներով: Դժվար է գտնել մեսրոպատառ դպրության արշալույսին ստեղծված որևէ գրավոր հուշարձան որի ուսումնասիրությամբ զբաղված չինի հմուտ գիտնականը»¹: «Նրա տպագիր² եւ առաւել եւս անտիպ գործերի ամբողջութիւնը մտածել է տալիս, որ հեղինակը հայերենագիտութեան՝ բառարանագրութեան, բանասիրութեան, գրաբար բնագրերի սրբագրութեան, հայ հին և միջնադարեան գրականութեան գիտակ հսկաներից է»³: «Նորայր իբրեւ բառաքնին՝ հեղինակութիւն էր եւ է,

¹ Տե՛ս Գ. Աբգարյան, «Նորայր Բյուզանդացու անտիպ երկերը», *էմիածին*, 1945, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 35:

² Տպագիր գործերն են՝ ա. Հայկական բառաքնություն, ուղղութիւնք ընթերցուածոց մատենագրութեանց նախնեաց եւ նշանակութեան բառից ինչ, Կ. Պոլիս, 1880 (աշխատությունը պարունակում է գրիչների սխալների 200 ուղղում), բ. Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն, Կ. Պոլիս, 1884, գ. Քննասէր հայագիտական համդես, Ստոկհոլմ, 1887 (մայիսի 15-ին իր միջոցներով լույս է ընծայել Ա. պրակը, դեկտեմբերի 3-ին՝ Բ. պրակը: Հանդեսը տպագրված է ձեռագիր ընդօրինակությունից վիմատիպ եղանակով. 2005 թ. այն վերահրատարակվեց, տե՛ս, Գ. Տեր-Վարդանյան, «Նորայր Բիւզանդացու «Քննասէր»-ը», *Պատմա-Բանասիրական հանդես*, եր., 2005, էջ 1-43), դ. Կորին Վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տիֆլիս (Թիֆլիս) 1900: Հեղինակն այն նվիրել է կնոջ՝ Սելմա Յակոբսոնի հիշատակին (տիտղոսաբերին՝ «Օրհնեալ եղիցի յիշատակ Տիկին Սելմա Յակոբսոնի. Նորայր»), ե. Քննագատութիւն Հայբուսակի, Վիեննա, 1925 (1921 թ. հրատարակվել էր «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում): Աշխատության մեջ բացահայտված ու ցույց են արված Ղ. Ալիշանի գրում տեղ գտած սխալները (305 ուղղում), գ. *Նախնիք*, Ժնև, 1996, տպագրել է Մ. Մինասյանը (գրում կա ավելի քան 10.000 սրբագրություն), է. Բառգիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ժԱ.-ժԷ դարուց, Մ. Մինասյան, Ժնև, 2000:

³ Տե՛ս Մ. Մինասեան, «Ն. Բիւզանդացու կեանքը, հրատարակութիւնները եւ դիւանը», *Բազմավէպ, Վեներիկ*, 1983, էջ 39: Մարտիրոս Մինասյանը (Ժնևի համալսարան) 1982 թ.

իւր ամէն մի վճիռներն ունին իրենց հետեւ ապացոյցներ. խղճմտիկ են իւր նկատողութիւնները, ամուր՝ հաստատութիւնները եւ հմտալից՝ տեսութիւնները: Նա բառագրքի մարդ էր»⁴: «Մեծ անհատականութիւն կայ եւ ինքնաստեղծ տաղանդ՝ Նորայր Բիւզանդացոյն խորհելու, քննելու եւ գրելու կերպին մէջ քան մնացեալներուն: Նորայր չընդունիր իբր պատգամ... ուրիշի մը գրուածները, այլ կըքննէ: Քննութեան այս գործը ոգին է որ կըշտէ Նորայրի անհատականութիւնը եւ առանձին դիրք մը կու տայ իրեն՝ քննասիրութեան ստացուածքի մէջ: Վկայել ուղղութեան համար, հրապարակել սխալը, ահաւասիկ միակ ազդու խթանը կամ գործիքը յառաջադիմութեան»⁵: «Նա ո՛չ միայն սովորական տաղանդավոր անհատ է եղել, այլև հանճարեղ գիտութեան տեր հայագիտութեան ասպարեզում, զարմանալի ջանասիրութեան օրինակ, բարակամիտ, երկարամիտ և կորովի համբերատար»⁶: «Խոսելով նրա հետ դուք ստանում եք այն տպավորությունը, որ գործ ունեք ոչ թե... հասարակական և ազգային հրատապ խնդիրներով տարված մի մտածողի հետ, այլ մի Խորենացու, մի եզնիկի, մի Փավստոսի, վերջապէս մի մագաղաթյա պատմական նյութերով լի գրվածքի հետ»⁷:

Նորայր Բյուզանդացին (Ստեփանոս Գազեզյան-Ճիզմեճյան-Թերզեան) ծնվել է Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում 1845 թ. մարտի 16-ին: Կրթությունն ստացել է Վենետիկի Ս. Ղազար վանքում: 1857 թվականից սկսած, ինչպես ինքն է գրում՝ «մասնաւոր եռանդութեամբ» զբաղվել է հայերեն և ֆրանսերեն լեզուների խորացված ուսուցմամբ: 1866 թվականի ապրիլի 8-ին, քսանմեկ տարեկան հասակում, ձեռնադրվել է քահանա, ստանալով Հարություն Թերզոնց անունը:

1866-1868 թթ. Հայր Հարությունը որպէս հայերենի և ֆրանսերենի ուսուցիչ պաշտոնավարել է Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանում: Գիտական գործունեութեամբ սկսել է զբաղվել դեռևս ուսումնառության տարիներին: Նրա առաջին հոդվածը՝ «Մեր նախնեացմէ ձեռուընիս հասած ձիաբուծութեան եր-

եզնիկի քննական նոր հրատարակություն պատրաստելու առիթով, Վաղուզի «Ղուկա-սյանց Եղբայրների Հաստատության» կողմից գործուղվում է Գյոտերոգրի կենտրոնական գրադարան, որտեղ՝ իր կնոջ՝ Արլեթ Մինասյանի հետ մի քանի օրում (դեկտեմբերի 6-9) ցուցակագրում են (հինգ մետր երկարությամբ) Նորայրի ամբողջ դիվանը և 1983-ին այն ներկայացնում տպագրության, նշվ. աշխ. էջ 62-96:

⁴ Տե՛ս, Ն. Ակիմեան, «Նորայր Ն. Բիւզանդացի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1921, յունուար-փետրուր էջ 96:

⁵ Տե՛ս Գր. Մալխաս, «Մատենախօսական, Կորյուն վարդապետ եւ նորին քարգմանութիւն», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1902, էջ 244:

⁶ Տե՛ս Ե. Շահազիզ, «Նորայր Բյուզանդացին և նրա գրական ժառանգությունը», *էջմիածին*, 1950. մարտ-ապրիլ, էջ 30:

⁷ Տե՛ս Ալ. Աբելյան, «Հիշողություններ Նորայր Բյուզանդացու մասին, Ստոկհոլմում և Վենետիկում», *Հայ համայնք շաբաթաթերթ*, 1917, Նոր Նախիջևան, թիվ 17:

կու գրուածները» խորագրով, լույս է տեսել 1867 թ. («Բազմավէպ»-ում): 1868-1869 թթ. վարել է վանքի մատենադարանապետի և «Բազմավէպ» հանդեսի տեսչի պաշտոնները: 1868 թվականից սկսել է աշխատել իր «Ֆրանսահայերեն» բառարանի վրա:

Այդ ժամանակահատվածում առողջական վիճակի վատթարացման պատճառով, Հայր Հարությունը, բժշկի խորհրդով և աբբահոր թուլյութով՝ վերադառնել է Կ. Պոլիս: Կազդուրվելուց հետո 1869 թ. որպէս քահանա ծառայութեան է անցել հայ կաթողիկէ եկեղեցում, պատարագ մատուցել, մինչև իսկ ստանձնել վարդապետական գավազան բռնելու իրավունք:

1870-1872 թթ. որպէս ուսուցիչ պաշտոնավարել է Քաղկեդոնի Մխիթարյան վարժարանում⁸:

1873 թվականին թողել է քահանայութունն ու հեռացել Մխիթարյան Միաբանութունից: Նրա Միաբանութունից հեռանալու պատճառը երկար ժամանակ անհայտ է մնացել: Սկզբում ենթադրվել է, թէ նա սիրահարված է եղել և դուրս է եկել վանքից ամուսնանալու համար, բայց հետո պարզվել է, որ նա բանադրված է եղել⁹ Պիոս պապի կողմից և ստիպված թողնել է քահանայութունն ու հեռացել Ս. Ղազարից, որի պատճառով էլ համարվել է հերետիկոս և հալածվել:

1876 թվականից Հարություն Թերզոնցն իր նամակներն ու աշխատությունները սկսել է ստորագրել Նորայր Ն. Բյուզանդացի *Néandre (Norayr) de Byzance* կամ պարզապէս՝ Նորայր:

1881 թ. Կ. Պոլսում ամուսնացել է Շվեդիայի արքունիքի լուսանկարչուհի, ազգութեամբ շվեդ Սելմա Յակոբսոնի հետ և 1882-ից տեղափոխվել Ստոկհոլմ,

⁸ Այդ ընթացքում, նյութական վիճակը բարելավելու համար, Հայր Հարությունը գրաբարի և աշխարհաբարի մասնավոր դասեր է տալիս վարժարան հաճախող երկու սաների, որոնց հարուստ վաճառական հոր որոշմամբ, որպէս սաների ուսուցիչ և խնամակալ-դաստիարակ 1872 թ. նրանց հետ մեկնել է Լոզան, իսկ 1873-ի դեկտեմբերի 18-ին տեղափոխվել Փարիզ, որտեղ իր բառարանի վրա աշխատելու համար այցելել է Ազգային գրադարան (Bibliothèque nationale de France), ուր հայերեն ձեռագրեր կան:

⁹ Երբ 1869 թ. Հարություն Թերզոնցը փոխադրվել է Կ. Պոլիս, Պոլսում խժոժություններ էին սկսվել ազգային-կրոնական խնդիրների հետ կապված: Հայ կաթողիկէների պատրիարք Անտոն Հասունյանը և իր անունը կրող «Հասունյան կուսակցությունը», որը ձևավորվել էր դեռևս 1850-ական թվականներին, Վատիկանի սադրանքներով դավանաբանական պայքար է մղել էջմիածնի կաթողիկոսության և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դեմ և, միջոցների մէջ խորություն չդնելով, դավանափոխ արել Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդներին, ինչը զայրոյթ է առաջացրել նույնիսկ կաթողիկ հայ հոգևորականների մէջ, որոնք աջակցել են հակահասունյան խմբակցությանը, պայքարելով հայոց լեզվի և ազգային ավանդույթների պահպանման համար: Բազմաթիվ հոգևորականների թվում եղել է նաև Հարություն Թերզոնցը: 1870 թ. ապրիլի 17-ին Հայր Սահակին հղած նամակում հայտնում է, որ Հասունյան խնդիրների պատճառով իրեն և 37 ֆահանայի զբկել են «ի պատարագերոյ և յամենայն ֆահանայական պաշտամանց»: Տե՛ս Մ. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

որտեղ ապրել է ավելի քան քսան տարի՝ «միակ պարապունք ունելով զ'ուսումնասիրութիւն Հայ լեզուի եւ գրականութեան»: Գտնվելով հայագիտությամբ զբաղվելու համար «անյարմար վայրում», կտրված լինելով հայ մշակութային կենտրոններից, հաճախ ձեռքի տակ շունենալով անհրաժեշտ գրականություն, նա շարունակել է աշխատել և իր գրած բազմաթիվ հոդվածներով աշխատակցել հայագիտական հանդեսներին ու պարբերականներին («Մասիս»-ը, «Լոյս»-ը (Կ. Պոլիս), «Բանասէր»-ը (Փարիզ), «Լուծայ»-ն, «Հանդէս Գրական»-ը, «Մշակ»-ը (Թիֆլիս), «Բազմավէպ»-ը (Վենետիկ), «Հանդէս ամսօրեայ»-ն, «Հուշարձան»-ը (Վիեննա) և այլն): Ունի նաև XIX դարում Թուրքիայում հայկական ջարդերը դատապարտող հոդվածներ՝ հրատարակված 1896 թ. շվեդական «Aftonbladet» և «Stockholms Dagblad» թերթերում:

Նամակագրական կապեր է ունեցել հայտնի հայագետների հետ, ինչպիսիք են՝ Մ. Օրմանյանը, Ն. Ակինյանը, Ն. Մառը, Լեոն (Առաքել Բաբախանյան), Ստ. Մալխասյանցը, Կ. Եզյանը, Գ. Հովսեփյանը և այլն: Նամակագրություն է ունեցել նաև հայ աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու հետ¹⁰:

Կնոջ մահից հետո (1899), 1903 թ. տեղափոխվել է Վենետիկ, որտեղ էլ ապրել է մինչև կյանքի վերջը: Մահացել է 1915 թ. դեկտեմբերի 25-ին: 1924 թվականին, համաձայն իր կտակի՝ աճյունը տեղափոխվել է Շվեդիա և ամփոփվել Ստոկհոլմի նախապես իր ձեռքով սարքած գերեզմանում կնոջ կողքին:

Նորայրի մահվանից հետո երկար տարիներ հայ հասարակայնության համար նրա ձեռագիր աշխատությունները կորած են համարվել: Ինչպես իրավամբ նկատում է Ն. Ակինյանը. «Նորայրի արժանիքն ոչ ըստ արժանույն գնահատած պիտի ըլլանք, եթէ դատենք զայն տպագրութեամբ ծանօթ երկասիրութիւններէն միայն: Անոր կարեւորագոյն աշխատութիւնները անտիպ մնացած են»¹¹: Նրանց գոյություն ու տեղի մասին գաղափար չի ունեցել ոչ ոք: Ակինյանը փորձել է Ստոկհոլմում ապրող մի հայ երիտասարդի միջոցով գտնել դրանք, սակայն որոնումներն արդյուք չեն տվել:

Նորայրի կորած ձեռագիր աշխատությունների գտնվելու և դրանց գոյության ու տեղի մասին առաջինը հայտարարել է Ս. Լորելլին¹², որի հաղորդում-

¹⁰ Այդ նամակագրությունից բազմաթիվ նամակներ հետագայում տպագրվել են հայաստանյան տարբեր ամսագրերում: Տե՛ս Ա. Աբամյան, «Նորայր Բյուզանդացու նամակները Կարապետ Եզյանին», *Կրթեր*, 1974, օգոստոս, էջ 85-101, Ա. Վ. Վարդանյան, «Անտուան Կարիերի և Նորայր Բյուզանդացու նամակագրությունից», *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1977, թիվ 2, էջ 232-250, Ռ. Ղազարյան, Ա. Տեր-Ստեփանյան, «Նորայր Բյուզանդացու նամակագրությունից», *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1972, էջ 172-176, Գ. Ղազարյան, «Նորայր Բյուզանդացու անտիպ նամակները», *Էջմիածին*, 1998, էջ 123-132 և այլն:

¹¹ Ն. Ակինյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 93:

¹² Սուրեն Երզնկյան, ծածկանունը Ս. Լորելլի (1881-1963), բանասեր, հրապարակախոս:

ներից¹³ հայտնի դարձավ, որ նա իր ողջ ունեցվածքը կտակել է «Ֆրեդրիկա Բրեմեր-Ֆորբուսդեա» կոչվող կանանց բարեգործական ընկերության Ստոկհոլմի կենտրոնին¹⁴, որի անդամ է եղել իր կինը: 1915-1922 թթ. նրա գրադարանն ու ձեռագիր ժառանգությունը պահվել է այդ ընկերության նկուղներում: 1922 թ. հոկտեմբերին ընկերությունը դրանք վաճառել է Գյոտեբորգի քաղաքային գրադարանին, իսկ հետագայում՝ 1960 թ. այն տեղափոխել են Գյոտեբորգի համալսարանի կենտրոնական գրադարան, որտեղ էլ պահվում են առ այսօր:

1956 թ. Ս. Լորելլի միջոցով որոշ վավերագրեր և Բյուզանդացու ուսումնասիրությունների լուսանկարված մանրաժապավեններ («Պատմություն աղուանից», «Բառգիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ժԱ-ժԷ դարուց», «Ժամանակագրություն Մատթէոս վարդապետի Ուոհայեցուց», «Կորին Վարդապետ և նորին թարգմանությունք» և այլն) աստիճանաբար ուղարկվեցին ՀՍՍՀ պետական Մատենադարան:

1965 թ. էջմիածնից Երևան տեղափոխվեց նաև Նորայրի նամականին (նամակաների սևագրությունները, օրագիրը և արխիվում գտնվող նյութերի ցանկը), որը երկար դեգերումներից հետո նույն թվականին Մայր Աթոռին էր հանձնել հայագետ և արևելագետ Հայկ Բերբերյանը (1887 Կ. Պոլիս – 1978 Փարիզ): Վերջին հանգրվանը գտնելով Մատենադարանում, հաշվառվելուց և մշակվելուց հետո, այն գրանցվեց որպես համանուն ֆոնդ (Ն. Բ. ֆոնդ) և տեղադրվեց արխիվային պահոցում:

2012 թ. նամականու մեջ հայտնաբերեցինք մեծ հայագետի գրչին պատկանող անտիպ մնացած ուսումնասիրություններից մեկը՝ «Վենետիկ և Վիեննա» խորագրով¹⁵, որը նամակի ձևով գրված լինելու պատճառով, գրանցվել էր որպես նամակ և մնացել աննկատ: Պարզեցինք նաև, որ հոդվածի անավարտ (1-20 էջ) և առանց թվագրման մի օրինակ էլ գտնվում է Գյոտեբորգի համալսարանի կենտրոնական գրադարանում¹⁶:

¹³ Ս. Լորելլի, «Նորայր Բյուզանդացու անտիպ ժառանգությունը», էջմիածին, 1949, մարտ-ապրիլ, էջ 64-68: Տե՛ս նաև՝ «Նորայրեան նամականի», Սիոն, 1950, էջ 58-59:

¹⁴ Մանվանից առաջ, Ն. Բյուզանդացու ֆրանսերեն լեզվով գրված կտակի համաձայն, ընկերությանն է հանձնվել անձնական գիտական գրադարանը, բաղկացած հայագիտությանը վերաբերող 1000-ից ավել ընտիր հատորներից, Ֆրանս-հայերեն բառարանի 1000 օրինակ, իր բոլոր ձեռագրերը և դրամագրուխ՝ հարյուր տասը հազար շվեդական կրոն: Տե՛ս Մ. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 48:

¹⁵ Հոդվածն ամբողջական է և անթերի, գրված է մաքուր, ընթերցելի ձեռագրով. բնագրի ֆիզիկական վիճակը բավարար է (անվնաս, գերծ որևէ հիվանդությունից): Տե՛ս Ն. Բ. ֆոնդ, թղթ. 235, վավ. 251-3:

¹⁶ Մ. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

Հոգվածը գրվել է 1903 թ. Տիգրան Արփիարյանի¹⁷ և Գրիգոր Մալխասի¹⁸ առաջարկով՝ «Մասիս»-ում տպագրելու համար: Նորայրին առաջարկվել է կարծիք հայտնել Հ. Ա. Ղազարյանի¹⁹ «Երիցեան եւ Բագրատունի» հոգվածի²⁰ և նույն հոգվածի քննադատության՝ Թաթուլ Վանանդացու²¹ «Ոսկեդարեան Հայերէնն ու Հ. Ղազարեան»²² հրատարակման վերաբերյալ:

Այդ մասին տեղեկանում ենք Նորայրի՝ Մալխասին ուղղված նամակից (գրված 1903 թ. ապրիլի 5-ին), որտեղ իր մտահոգությունը հայտնելով վերոհիշյալ հոգվածագիրների միջև ծագած վերջին վեճի առիթով Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների հերթական ընդհարման կապակցությամբ, գրում է. «Վենետացոց եւ Վիեննացոց վերջին ընդհարումն տրամեցուց զիս, «վերջին» կ'ըսեմ իբր *récent* (ոչ վերջին) եւ ոչ իբր *dernier* (վերջին), զի դժբախտաբար պիտի շարունակուի պայքարն, ո՛ր գիտէ ինչպիսի փոխադարձ արհամարանօք, անարգանօք, նախատանօք: Եւ ատոնք կրօնաւոր են, քահանայ են, աշակերտք հեզագոյն Յիսուսի...: Ամբարտաւան են Վենետացիք, որ չեն ուզեր խոստովանել, թէ փառաւոր է Վիեննացոց Ոսկեդարու հայերէնին գիւտն. ամբարտաւան են եւ Վիեննացիք, որ կը համարին, թէ միայն իրենց գրաբար հեղինակութիւնք եւ թարգմանութիւնք արժանի են Ոսկեդարու հայերէն կոչուելու: Ղազարեանի յօդուածն արդարեւ տգիտական է. բայց միթէ տգիտական չէ՞ եւ Մէնէվիշեանի գրածն: ... Եթէ առաջարկութիւն չգար ի ձէնջ զոր կը սիրեմ, եթէ Մասիսի խմբագիրն չըլլար եղբայր Արփիարի զոր կը սիրեմ, թող կու տայի, որ Վենետացիք եւ Վիեննացիք զիրար խածատեն եւ ուտեն, իրարու գլուխը պատառեն, շարդեն:

Բացառապէս յանձն կ'առնում հրատարակել յօդուած ի Մասիսի Ոսկեդարու խնդրոյն առթիւ: Թող Տ. Տիգրան հաճի հրաւէր կարգալ ինձ Մասիսի մէջ՝ որ իբր 40 տարի հայերէն մատենագրութիւն եւ լեզու ուսումնասիրող՝ ես ինչ ունիմ ըսելիք ընդ մէջ Վենետիկոյ եւ Վիեննայի յուզուած պայքարին մասին: Շատ ընդարձակ նիւթ է այդ. բայց կարողութիւնս եւ ժամանակս չեն ներեր որ ընդարձակօրէն գրեմ. կը գրեմ միայն զկարի կարեւորն նամակի ձեւով եւ կը յղեմ առ Մասիս»²³:

¹⁷ Տիգրան Արփիարյան (1854-1914, Կ. Պոլիս) Արփիար Արփիարյանի եղբայրը, հրապարակախոս. 1885-1886 թթ. աշխատակցել է Կ. Պոլսի «Արևելին», «Մասիսին», իսկ ավելի ուշ՝ նաև խմբագրել սույն պարբերականները:

¹⁸ Գր. Մալխաս (1863-1925, Կ. Պոլիս)՝ բանասեր, քարգմանիչ:

¹⁹ Արսէն Ղազարյան (1870-1932, Պարտիզակ)՝ մատենագետ, քարգմանիչ, բանասեր, բանաստեղծ, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ 1895 թվականից:

²⁰ Տե՛ս Բագմավէպ, Վենետիկ, 1903, հունվար, թիվ 1, էջ 120-127:

²¹ Թաթուլ Վանանդեցի (Գաբրիել Մենեվիշյան), (1864-1936, Կ. Պոլիս)՝ բանասեր, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ 1882 թվականից:

²² Տե՛ս Սուրհանդակ օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 26 մարտ, 1903:

²³ Տե՛ս, Մատենադարան, Կ. Բ. ֆոնդ. թղթ. 235 Բ, վավ.131:

Մայիսի 3-ին Մալխասին գրած նամակով հայտնում է, որ ուսումնասիրությունն²⁴ արդեն ուղարկել է Կ. Պոլիս՝ «Մասիսի» խմբագրություն. «Վենետիկ եւ Վիեննա» յօդուածս այսօր յղեցի յանձնարարեալ առ Տ. Արփիարեան: Մաստիկ պիտի բարկանամ՝ եթէ խմբագիրն՝ Վենետացոց անհաճոյ չըլլալու համար՝ կրճատէ կամ փոփոխէ ուր կը խօսիմ զՎենետկոյ: Յօդուածին տէրն եւ պատասխանատուն՝ ես եմ»: Խնդրում է նրան, որ անհապաղ գնա խմբագրատուն, «ծայրէ ծայր» կարգա հոգւածը և ստացած տպավորութեան մասին «ծանուցանէ» իրեն, հայտնելով նաև իր փափագը. «անսխալ ըլլայ հրատարակութիւնն, եւ երեք անգամով, ոչ աւելի»²⁵:

Մայիսի 16-ի ամսաթիվով Մալխասին գրված նամակից արդեն պարզ է դառնում, որ ուսումնասիրությունը տեղ չի գտել պարբերականի էջերում: Հեղինակը պահանջում է վերադարձնել աշխատությունը. «Շնորհ ըրէք վերադարձընել ինձ յօդուածս *par retour du courrier* գերմանական թղթատարաւ: Յանձնարարելու հարկ չկայ, զի ապահով կհասնի առ իս»: Միաժամանակ հայտնելով ցանկությունը, որ «Մասիսի», «Արեւելքի» կամ «Բիւզանդիոնի» մեջ հրատարակվի իր «հետագայ ծանուցումը», որը հետևյալն է՝ «Վենետիկ եւ Վիեննա. Ուսումնասիրութիւն Նորայրի», 40 մեծագիր երեսք: Գին՝ 250 ֆրանկ»²⁶:

Ծանուցումը մնաց աննկատ: Որ հոգւածը լույս չի տեսնի, հեղինակն այլևս համոզված էր: Այդ են վկայում նրա դառնութեամբ գրված տողերը (հունիսի 8-ին Մալխասին ուղղված իր նամակում). «...զի դատապարտեալ եմ իբրեւ այնպէս ապրելու. իբրեւ այնպէս եւ պիտի մեռնիմ... Բայց ինչպէս յաճախ ըսած եմ սիրելի կնոջս՝ յետ մահուանս պիտի փնտոեն զիս եւ պիտի չգտնեն... Յօդուածս պիտի չհրատարակուի ո՛չ ի Մշակի եւ ո՛չ ի Պարիս. Անահիտ»²⁷ Տաշեանի²⁸ սիրահար է, եւ Բանասէր»²⁹ Վենետացոց»³⁰:

Նամակներից արդեն հասկանալի է դառնում, որ ուսումնասիրությունը վերաբերում է Ոսկեդարյան հայերին և դրա շուրջ Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների միջև ծագած վեճին, որտեղ հեղինակը նրանց ուղղված քննադատական իր խոսքում անողորմաբար բացահայտել և ի դերև է հանել նրանց թույլ

²⁴ Հեղինակն այն գրել էր 19 օրում (ապրիլի 10-29) և ընդօրինակել 3 օրում (ապրիլի 30-ից մայիսի 2-ը):

²⁵ Ն. Բ. Ֆոնդ, վավ. 134:

²⁶ Նույն տեղում, վավ. 135:

²⁷ «Անահիտ» հայերեն գրական, գեղարվեստական, հասարակական հանդես. հիմնադրվել է Փարիզում 1898-1949 թթ.:

²⁸ Հակովբոս Տաշյան [Փաշեյան Փրանկիսկոս Մեղնի], (1866-1933), հայ բանասեր, հալագետ, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ:

²⁹ «Բանասէր» հայագիտական հանդես. հրատարակվել է 1899-1907-ին Փարիզում:

³⁰ Ն. Բ. Ֆոնդ, թղթ. 235 Բ, վավ. 137:

տված սխալներն ու անճշտությունները, ինչն էլ պատճառ է հանդիսացել հոգվածի չհրատարակվելուն:

Իբրև ամփոփում, ներկայացնում ենք բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վ. Դերիկյանի կարծիքը Նորայրի ուսումնասիրության մասին.

«Բանասիրական արժեքավոր դիտարկումներով և Վիեննայի ու Վենետիկի լեզվաբանական դպրոցների և գրական լեզվի հանդեպ մոտեցումների կողքին, հոգվածում, ցավոք, կան մի շարք անընդունելի բնորոշումներ՝ հանգամանքով, որ ն. Բյուզանդացին, հեռանալով Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանությունից, լարված հարաբերություններ ուներ Մխիթարյանների հետ: Սույն հրատարակման մեջ սակայն, էականը դա չէ, առավել ևս այժմ, երբ Մխիթարյանները վաղուց են հաստատել իրենց արժանի տեղը հայագիտության և հայ մշակույթի բնագավառում: Կարևորն այստեղ քննված խնդիրներն են, որոնք վերաբերում են Ոսկեդարյան հայերենի ժամանակային սահմանին և դրան պատկանող մատենագիրներին, ինչպես նաև գրական լեզվին և հայերենի տերմինաբանության հետ կապված այն հարցերին, որոնք հանգամանալից ձևով քննվում են ներկայացվող հոգվածում»:

Այսօր մեզ հնարավորություն է ընձեռվել ի կատար ածելու հեղինակի փափազը՝ նրա անտիպ մնացած հոգվածը³¹ ներկայացնելով հրատարակության, որն էլ անում ենք սիրով ու պատրաստակամությամբ, քանզի «Նորայրի գրչէն ամէն բառ, ամէն տող թանկագին է հայ բանասիրութեան համար» (Ն. Ակինյան):

³¹ Բնագիրը՝ (ձեռագիր) ներկայացնում ենք նույնությամբ (անխաթար՝ առանց որևէ կետ, ստորակետ, չակետ, փակագիծ կամ ընդգծում փոփոխելու):

ՎԵՆԵՏԻԿ ԵՒ ՎԻԵՆՆԱ

Սիրելիդ իմ Տէր Տիգրան

Բարեկամ մը փափագ ունեցաւ գիտնալու թէ ինչպիսի խորհրդածութիւններ ազդեցին ինծի Հ. Ա. Ղազիկեանի «Երիցեան եւ Բագրատունի» յօդուածն, եւ նոյն յօդուածին քննադատութիւնն՝ զոր «Ոսկեդարեան Հայերէնն ու Հ. Ղազիկեան» վերնագրով հրատարակեց Թաթուլ Վանանդացի (Հ. Գ. Մէնէվիշեան):

Դուք եւս փափագեցաք լսել իմ կարծիքս, նկատելով անշուշտ որ Ոսկեդարեան մատենագրի մը վրայ մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն գրողն՝ Ոսկեդարու շուրջը յուզուած պայքարին մէջ կրնար ունենալ սեպհական տեսութիւններ, Բազմավիպի եւ Սուրհանդակի յօդուածագիրներուն տեսութիւններէն բոլորովին տարբեր:

Ահա կը պատասխանեմ հրաւիրիդ: Բայց եթէ թերթիդ ընթերցողներն՝ որ սովոր են զուարճալի նիւթերու, ձանձրութիւն զգան իմ գրածներէս, կը խնդրեմ շնորհակալ ըլլան տուած «փոքր» ձանձրութեանս. շատ աւելի կը ձանձրացընէի զիրենք՝ խնդրին կարեւորութեանն համեմատ եռապատիկ քառապատիկ ընդարձակութեամբ գրելով:

Ողջունիւ սիրոյ
Նորայր Ն. Բիւզանդացի
Ստոքհոլմ, 30 Ապրիլ 1903

Հ. Ղազիկեանի յօդուածն շատ գեղեցիկ է անոնց համար՝ որ համամիտ են Վենետացւոյն. թէ Հ. Արսէն Բագրատունուոյն թարգմանութիւններէն «աւելի ընտիր թարգմանութիւն պիտի չկարենար երեւան բերել Եգնիկն ինքնին» (Բազմավէպ, 1903, Մարտ, 122 Ա), եւ կամ որ «եթէ Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ գերեզմանէն ելլէին, աւելի ընտիր թարգմանութիւն պիտի չկարենային ընել», ինչպէս ըսեր է «ողբացեալ սիրուն զաւակն» Հ. Արսէն Սիւքրի» (անդ, 124 Բ): Նմանապէս Հ. Մէնէվիշեանի քննադատութիւնն յոյժ հմտական է անոնց համար՝ որ «Բագրատունուոյն գլուխ խոնարհեցնե»ով հանդերձ իբր «հայագիտի» եւ «քաջ հայերէնագիտի», անսուտ պատգամներու պէս կ'ընդունին Վիեննացւոյն վճիռները, թէ այն «քաջ հայերէնագէտն» ո՛չ միայն «ոսկեդարեան գրող չէ», այլ եւ «միջակ հայերէնագէտ» մը, «ահագին քերականական սխալ մը» գործող, «խայտառակութեան կոթող մը» տնկող, «զգուեցուցիչ [անտարակոյս գաղղիերէն *dégoûtant*] գայթոմներ»ով սայթաքող. եւ այս ամենայն՝ Բագրատունուոյ գրած քանի մը տողերէն դատելով:

Երկու կողմերն ալ, Վենետիկ եւ Վիեննա, ցորչափ կանխակալ կարծեօք (*préjugé*) բռնուած կաշկանդուած մնան, պիտի շարունակեն «բանակոխ լինել յոչ ինչ պէտտ»՝ հակառակ Առաքելական պատուէրին, պիտի ուրանան փոխադարձաբար իրարու արդիւնքը եւ արժանիքը, պիտի արհամարհեն անգոսնեն մէկգմէկ, եւ ուրիշ բան պիտի չշահին՝ բայց եթէ վնաս, նիւթական եւ բարոյական:

Ա.

1836ին երեք Վենետացի Մխիթարեան վարդապետներ, Հ. Գաբրիել Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, յետ յիսնամեայ (1784-1834) տաժանելի աշխատութեան՝ հոյակապ գործ մը կը հրատարակեն «Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» մակագրաւ, յընդարձակ Յառաջաբանի – գոր նախադրունք կոչած են – ծանօթութիւն տալով թէ ինչ մեթոդի կամ ճանապարհի հետեւած են ի յօրինումն հսկայական մատենին: Յառաջաբանին Հինգերորդ հատուածին մէջ՝ որու վերնագիրն է «Խտրութիւն մատենից եւ մատենագրաց, յորոց քաղեցան բառք Բառարանիս», կը գրեն բազմերախտ Հարքն. «Ի լեզուագիտութեան մասին ընտրութեան պէտք են ընդ մատենագիր գրագէտ եւ ընդ հետեւակ, ընդ բառս եւ ընդ ոճս առաջնոց եւ միջնոց եւ վերջնոց: ... Հանրական հմտութեամբ գիտելի է ամենեցուն, զի ընտիր հայկաբանութիւն փայլէ յՈսկիդարու, Սրբոց Թարգմանչաց մերոց, որպէս ի շարագրութիւնս նոցա, ըստ նմին եւ ի գիրս Թարգմանեալս ի նոցանէ»: Այս «Ոսկի դար»՝ Աւգերեանի եւ իւր երկու գործակցաց համար բովանդակ Հինգերորդ դարն է, այս ինքն՝ Առաջին եւ երկրորդ Թարգմանչաց համագումար ժամանակն, ինչպէս որոշակի կը յայտնուի Յառաջաբանին Վեցերորդ հատուածին մէջ՝ իւրաքանչիւր մատենի եւ մատենագրի վրայ տրուած համառօտ տեղեկութիւններէն: Եւ այսպէս մինչդեռ Եզնիկ եւ Կորիւն «բուն եւ հարազատ հայկաբան» են, Ագաթանգեղոս «վսեմ եւ հարազատ հայկաբան», Բուզանդ «քաջ հայկաբան», Ոսկեբերանի Մատթեան Մեկնութիւնն «սքանչելի հայկաբան», Բարսղի Վեցարեայն «քաջ հայկաբան», կը տեսնենք որ հորենացին ալ «գլխաւորն յԱշակերտս Սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ, լերկրորդ կարգի Թարգմանչաց, գլուխ երթելոց յԱղեքսանդրիա եւ յԱթէնս, բոլորից գերազանց, կատարեալ է ի հայկաբանութեան եւ ի հելլենաբանութեան». այնչափ կատարեալ՝ որ Եւսեբեայ Քրոնիկոսին «քաջ հայկաբանութեամբ պանծալի Թարգմանութիւն»ը՝ կարելի է ի ձեռն հորենացու եղած համարել, ուր ընդ հակառակն՝ Փիլոնի Եբրայեցու ճառք եւ Մեկնութիւնք թէ պէտ են «Թարգմանութիւն հելլենաբան բոլորովին ըստ կազմութեան, այլ սքանչելի հայկաբան [ուրեմն հաւասար Մատթէի Մեկնութեանն յՈսկեբերանէ] ըստ ճոխութեան հին բառից», եւ են երկասիրեալք «յերիցագոյն [իմա՝ յԱռաջին] Թարգմանչաց՝ նախ քան զգնալ Կրտսերագոյն դասակցաց [իմա՝ երկրորդ Թարգմանչաց] յԱթէնս. քանզի հետք բանից եւ բառից Փիլոնի կան յայտնապէս ի գիրս հորենացույն, Մամբրէի եւ Եղիշէի»: Ոչ ինչ ընդհատ եւ Գրիգորի Նազիանզացու ճառից Թարգմանութիւնն է «գործ Առաջին Թարգմանչաց՝ քաջ հայկաբան [հետեւաբար զուգապատիւ Բարսղի Վեցարէին]՝ խառն ընդ հելլենախօսութեան»: Թող Յաճախապատում գրոց «Բուն եւ հարազատ հայկաբանութիւն»ը [հաւասար Եզնիկայ եւ Կորեան]. – Դաւիթ Անյաղթի վերագրեալ իմաստասիրական Հարցմանց³² «Ճշգրիտ եւ վսեմագոյն

³² Քառասուն եւ մի Հարցմունք՝ որ հրատարակեցան յԱրարատ ամսագրի, 1902 Սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, երես 939-962. «Դաւթի հարցացոյ եւ փիլիսոփայի որ յիմաստասիրական եւ յիմաստասիրելի հարցուածս»:

[առաւել քան զԱզաթանգեղոս] հայկաբանութիւն»ը. – զեղիշէի «ընտիր եւ պանծալի ոճն հայկաբանութեան». – Մամբրէի «ընտիր հայկաբանութիւն»ը: Թո՛ղ նաեւ Հինգերորդ դարէն վար իջնելով Պիսիդեայ «հոյակապ հայկաբանութիւն»ը, եւ զայլ սոյնպիսիս:

Նոյն ժամանակներուն մէջ, անդին Վիեննական բաժնին Մխիթարեանք, լաւագոյն եւ պայծառագոյն գաղափար շունէին Հայ լեզուի Ոսկե դարուն վրայ, զոր կը դնէին ի Զորբորգ գարու, Թարգմանչաց անուններն ալ ըստ կարգի առաջնութեան շարելով «Մովսէս Խորենացի, Արձան, Եզնիկ». (տե՛ս Կիւրղի երուսաղեմացոյ կոչումն ընծայութեան, Վիեննա, 1832, Առ ընթերցողս, երես 2): Այլ ա՛հա 1838 ին (կամ 1837 ին) յանկարծ կ'իմանան թէ ցայնժամ սխալեր են հաւատարիմ մնալով այն Հայերէնին՝ զոր 1773 ին իրենց հետ տարած էին ի Վենետիկոյ նախ ի Տրիեստ եւ ապա ի Վիեննա, եւ թէ Ոսկեղենիկ Հայերէն կոչուելու արժանի լեզուն՝ մի միայն Սահակայ եւ Մաշտոցի, եւ սոցա ձեռնասուն կամ անմիջական Աշակերտաց լեզուն է ի Հինգերորդ դարու: Մե՛ծ եւ բեղնաւո՛ր գիւտ: Ի՛նչպէս նոր Հայկազեանի գիտուն հեղինակներն հասկըցած չեն զայս՝ երբ կը մաղէին Առաջին եւ երկրորդ Թարգմանչաց բոլոր գրեանքը. ի՛նչպէս չեն նշմարած՝ գոնէ ընդ աղօտ՝ զլայն եւ խոր անջրպետն ընդ մէջ Եւսեբեայ եւ Խորենացոյ, Ոսկեբերանի եւ Փիլոնի, ես կ'ապշիմ: Սակայն իրաւ է որ մինչեւ ցճիւտոն միլիոնաւոր խնձորներ ինկան խնձորիներէ, եւ «ծանրութեան օրէնք»ը գտնելու փառքն՝ անզղիացի աստեղաբաշխին պահուած է:

Ի Տեսականն (*théorie*) ես, աշակերտ Ս. Ղազարու, առաջին եւ ցարդ միայնակ ի Վենետացոց, վաղուց ըմբռնած եմ զայն բարձր նշանակութիւնն զոր ունի ընդհանուր Հայ մատենագրութեան համար Վիեննականաց գիւտն, եւ ըստ այնմ կարողացած եմ ընել ինչ ինչ հայկաբանութեան դիտողութիւններ յերկասիրութեանս Հայկական Բառաքնութիւն (Կ. Պոլիս, 1880, ուր տես զերեսսն 27-29, 46-47, 50-51, եւ զծանօթութիւնս 64 երեսին): Վերջին երկասիրութիւնս ալ, Կորին Վարդապետ եւ Նորին Թարգմանութիւնք (Տփղիս, 1900), նոյն գիւտին վրայ հիմնուած է:

Իսկ ի Գործականն (*pratique*)՝ քա՛ւ լիցի որ միաբանիմ Վիեննացոց, քա՛ւ լիցի որ գրաբար գրելու համար՝ առաջնորդ ընտրեմ եւ կանոն բռնեմ գնկարագիր Ուսմանց 2. Մատաթիայ Գարագաշեանց (Վիեննա, 1845), որչափ ալ ուրիշ կողմանէ մեծարոյ ըլլայ ինձի հեղինակին գիտութիւնն: Սոյն մատենիս մէջ կ'ըսուի յերես 28, թէ Առաջին Թարգմանիչք – կամ որ նոյն է Ոսկեդարու մատենագիրք – ոչ ինչ թողած են մեզ «զուսումնական իրաց, զՓիլիսոփայութենէ կամ զՈւսողութենէ [*Mathématiques*] այլովքն հանդերձ», այլ մեծաւ մասամբ ճառեր եւ Պատմութիւններ. թէ Ոսկեդարու մատենագրաց ոճն կատարեալ է ի Պատմականս, ի Վարդապետականս, ի Վիպասանականս [Բանաստեղծութեան կամ Դիւցազներգութեան մէջ, ինչպէս կ'ուզես հասկըցիր. տե՛ս անդ զծանօթութիւն 67 երեսին]: «Բայց (կը յաւելու Գարագաշեան յերես 29) բա-

զույժ ուրեք ի սոսա [այս ինքն՝ ի թարգմանությունս Ագաթանգեղեայ, Բիւզանդայ, Ոսկեբերանի Մեկնութեանն Յովհաննու, Բարսղի Վեցարեխն եւ ի գործս Կորեանն], մանաւանդ յոմանս փիղիսոփայական ճշգրտութիւն անուանց [=բառից] մեկին եւ ուրիշ յայտարարութիւնք [=բացատրութիւնք, expressions] սակաւ են. մարթ է ասել թէ այս միայն է թերակատարութիւն նշմարեալ յոճ ժամանակիս այսորիկ, որ յայլոց կուսաց քան զամենայն ժամանակաց ոճս նախամեծար եւ ազնուագոյն է, որպէս վկայեալ է յամենեցունց: Արդարեւ այս թերակատարութիւն, որ ի շինելոյ յայնժամ տակաւին լեզուին ծաղկեալ յուսմունս գիտութեանց ծագէ, ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց չէ ինչ բիծ, բայց և փիղիսոփայականս եւ և ճիշդ ուսումնականս ոչ բիծ միայն է, այլեւ խոչընդոտն մեծ: Գարագաշեան գիտէ թէ ուսումնական նիւթոց վրայ ոչ ինչ գրուած ունինք յԱռաջին Աշակերտաց, որ է ըսել թէ գիտութեանց համար Ոսկեդարեան Հայերէնն աղքատ է եւ չքաւոր. կը խոստովանի թէ Առաջին Աշակերտաց ճառական եւ Պատմական գրուածոց մէջ «բազում ուրեք եւ մանաւանդ յոմանս» կը պակասի «փիղիսոփայական ճշգրտութիւն» բառերու եւ բացատրութեանց՝ որ թերակատարութիւն է եւ խոչընդոտն մեծ. Համայն եւ այնպէս 45-46 երեսներուն մէջ կ'ըսէ որ արդի ժամանակաց Հայերուս «արժան է» զԱռաջին Թարգմանչաց լեզուն «քան զայլս առաւել եւ ազնուագոյն հաշուել, եւ զնոյն ընտրել օրինակ բարուք ճաշակի ի հայ բարբառ»: Այս լեզուիս հետեւած է նա ինքն ի վերոյիշեալ մատենին, (խօսելով զՈւսողութենէ, զՀամարողութենէ, զՆշանագրովք Համարողութենէ [Algebra] գերկրաչափութենէ, զՓիւսկեան գիտութենէ [Physique], զՄենքենական ուսմանէ, զՔիմիական ուսմանէ, եւ զայլ գիտութեանց՝ որ ի սպառ անձանօթ էին Առաջին Աշակերտաց).

2. Յովսէփ Գաթրճեան ի թարգմանութեան հոովմայեցի պատմագրին Կուրտիոսի եւ այլուր, եւ այլ Վիեննական Հարք, որոնց համար բաւական չէ Ոսկեդարեան (կամ ինչպէս յաճախ ուրիշ բառով կ'ըսեն՝ Մեսրոպեան³³) լեզուն գտած ըլլալու պարծանքն, եւ գերագոյն պարծանք մ'ալ կ'ուզեն սեպհականել անձանց, որ է՝ նոյն «Մեսրոպեան» լեզուաւ գրելու կարողութիւնը եւ հմտութիւնը զոր իրենք միայն ունին:

Թէ ինչպիսի՞ մեծամեծ անպատեհութիւնք եւ անտեղութիւնք յառաջ կու գան՝ ըստ մասին չքաւոր եւ ըստ մասին թերակատար լեզուի մը միայն կապուելով, եւ իբր խոտան՝ մէկդի նետելով զայն երկայնաձիգ շրջանն Հայ մատենագրութեան որ կը սկսի Հինգերորդ դարու 465-470 տարիներէն եւ կը փակուի Շնորհալի եւ Լամբրոնացի Ներսէսներով ի կատարած երկոտասաներորդին, դժուար չէր նկատելն, եւ շատ գեղեցկապէս նկատած Գարագաշեանի մատենին

³³ «Մեսրոպեան» անունն մեծ անիրատփին է առ Սուրբն Սահակ, եւ հաւան չեմ Գեղ. Այտրնեանի Քննական Քերականութեան 46-47 երեսներուն: Մեսրոպայ Մաշտոցի անգուգական արդիւնքն՝ այբուբենի գիտն է. հայերէն լեզուի եւ մատենագրութեան գլխատը ծաղկեցուցիչն՝ է Սուրբն Սահակ: Կամ «Սահակեան լեզու» ըսելու է, կամ գէթ «Սահակ-Մեսրոպեան»:

հրատարակութեան տարի մը վերջը՝ «նոր ժամանակներուս առաջին հայերէնագէտն, մեծանունն Հ. Արսէն Բագրատունի» (Հայ. Բառաքնն. երես 103): Յօդուածն «Հայերէն գրաբառ լեզուի յստակութեան վրայ» զոր հրատարակած է Բագրատունին Բագմավիպի մէջ (1846, Յուլիս, երեսք 196Ա.-204Բ) կը զօրէ եւ այսօր ու ես իսկ մտադիւր կը ստորագրէի՝ եթէ Բագրատունին (որ շատ խոնարհ մարդ էր եւ գերիտասարդաց կարծիս բնաւ չէր արհամարհեր, ինչպէս անձամբ գիտեմ,) իմ խորհրդովն՝ նախ եւ յառաջ վեհանձնօրէն վկայէր ստուգութեան եւ կարեւորութեան համահայր եղբարց գիւտին՝ զոր բոլորովին անգիտանալ կը ձեւացընէ, եւ ապա ի գովութենէ Տեսականին անցնէր ի մաքառումն ընդդէմ Գործականին, այլազգ դասաւորէր 201 Ա իջին մէջ նշանակեալ հետեւելի մատենագրաց ցանկը, ջնջէր 197 Ա իջին 24-34 տողերը, 197 Բ իջին 6-15 տողերը, եւ քանի մը կծու դարձուածներ՝ որ միանգամայն հակառակ կ'ելնեն 196 Բ իջին մէջ գրուած ազնիւ յայտարարութեան. «Մեր միտքը եւ փոյթը հակաճառութիւն եւ վիճաբանութիւն չէ ուրիշին դէմ, որո՞ւն եւ իցէ, հապապարգապէս ճշմարտութեան եւ օգտի սէր, եւ վնասի դէմը առնելը»: Ճշմարտութեան եւ օգտի էր նպատակ ունեցողն՝ լուսաւորելու համար կը բռնէ զշահն, ո՛չ թէ այրելու:

Բագմավիպի նոյն յօդուածն, փոփոխուած այնպէս ինչպէս կը բաղձայի, կը ստանար զիս կատարելապէս ձայնակից եւ ինծի հետ բոլոր անկողմնասէր մարդիկը: Քանզի ո՞ր անկողմնասէրն է որ լիովին իրաւունք շտայ Բագրատունւոյն ընդդէմ Գարագաշեանի, երբ սա ինչ բան որ Առաջին Թարգմանչաց գրոց մէջ գտնէ, չար եւ բարի, ճիշդ եւ ոչ ճիշդ, այն միայն աղէկ է ըսելով կ'առնու՝ միւս ժամանակաց ընտիր հայկաբան հեղինակներուն ա՛լ լաւագոյն եւ ազգային բառով եւ ոճով գրուցածը կը նետէ: Զոր օրինակ, չըսեր Ողբերգութիւն, Կատակերգութիւն, Կատակերգակ, այլ Երգահանութիւն, Չաղութիւն, (Կոմիկական կամ Երգայարգար): — Երբ «ինչ որ Առաջին Թարգմանչաց մատենագրութեանց մէջ չի տեսներ կամ չի գտներ, թէ եւ երկրորդ Թարգմանչաց ժամանակին ու Հինգերորդ — Երկոտասաներորդ դարերուն մէջ շատ վայելուչ եւ հայերէն մտքով ըսուած կայ՝ կը մերժէ, չ'ընդունիր, ու անոնց տեղ նորանոր բառեր եւ ասացուածներ կը հնարէ, որպէս թէ Ոսկեգարու մատենագրաց հաւասար լեզուին տէր եւ իշխանն ըլլար: Զոր օրինակ, չ'ըսեր Բանական արուեստ (կամ Տրամաբանութիւն), Սովորութիւն (կամ Ունակութիւն), այլ խօսուեն, Ըմբռնութիւն»: — Երբ «Առաջին Թարգմանչաց ո՛ր եւ իցէ բառը՝ որ թէ եւ ուղիղ մտքով գործածուած ըլլայ, բայց անոնցմէ վերջն եկող մատենագիրներն՝ բառին առմունքը աւելի ճշդելով՝ ուրիշ մտքի առեր ու սովորական դարձուցեր են, Գարագաշեան՝ բուն հին նախնեացը միայն կ'առնու կ'անցնի ու բովանդակ լեզուն եւ ամենուն միտքը կը խառնաբնդորէ: Զոր օրինակ, չի գործածեր Աստուածաբանութիւն, այլ Աստուածախօսութիւն, քանզի հին նախնիք՝ Աստուածաբանութեան ըսեր են Աստուածախօսութիւն. մինչդեռ յետագայ հեղինակ-

ներն ու հիմա մենք՝ Աստուածախօսութիւն ըսելով կ'իմանանք յատկապէս Աստուծոյ խօսիլը մարգարէից հետ, կամ Հրեշտակի ու մարգարէի բերնով ազգի մը հետ. իսկ աստուածային իրաց գիտութիւնը սորվեցընող ուսման՝ ըսեր են եւ կ'ըսենք Աստուածաբանութիւն»։—Երբ «ինչ նոյնանշան բառ որ Առաջին Թարգմանչաց ժամանակին մէջ չի պատահիր, թէ եւ ընտիր ու պատուական բառ ըլլայ՝ կ'արհամարհէ, չի բանեցըներ, ու բանեցընողն ալ իբրեւ թէ հերետիկոսի կամ բարբարոսի տեղ կը դնէ: Այսպիսի խտրողութեան հետեւանքն կ'ըլլայ լեզուին բառերու մթերքը նուազեցընել, որով լեզուն կ'աղքատանայ ու կը տկարանայ: Ո՛ր դնենք որ բնաւ կարելի չէ ապացուցանել թէ այն բառերն հին Թարգմանչաց ատեն չկային, կամ թէ արհամարհելի են եղեր»: (Ասոր օրինակը էս պիտի տամ՝ երբ խօսքիս կարգն հասնի «Սափրեմ»ի): —Երբ «հնասիրութեան ոգով յափըշտակուած ու միայն Առաջին Թարգմանչաց բառ գործածելու տենչանքով՝ զանազան բաներ մի եւ նոյն բառով կ'անուանէ, ու մեծ խառնակութեան եւ շփոթութեան պատճառ կու տայ: Զոր օրինակ, *Balance* եւ *Pendule* = Կշռոց, *Dogme* եւ *Théorème* = Հրամանք, *Observation* եւ *Tréorie* = Նկատութիւն»: —Երբ գիտնական բառ մը՝ հին նախնեաց, բայց անյարմար եւ անիմաստ մէկ բառովն կը բացատրէ: Զոր օրինակ, *Météore* = Զբօսուցիկ իր: Եւ կամ երբ «հին նախնեաց մէջ չի գտներ՝ յանձնէ կը յօրինէ, կարծեցեալ հետեւողութեամբ Առաջին Թարգմանչաց, բայց ոչ ինչ պակաս անյարմար եւ անիմաստ: Զոր օրինակ, *Élasticité* = Վարելութիւն, *Elastique* = Վարելի»: Եւ կամ երբ «ինքն իսկ իրեն միաբան չէ, մերթ կը հոռոմանայ ու կը գրէ *Scolastique* = Արդաստիկեան, փոխանակ ըսելու հայերէն Գարոցական, մերթ կը հայանայ կը գրէ *Mystique* = խորհրդական, փոխանակ ըսելու յունարէն Միւստիկեան» (տե՛ս *Բազմավէպ*, 1846, էրեսք 197 Բ - 200 Բ):

Ստուգիւ կարի խոհական եւ արդարացի դիտողութիւններ՝ որ գետին ինկած չեն նոյն իսկ ի վանս Պաշտպան Սուրբ Աստուածածնի, եւ որոնցմէ բաւական օգտուած է Հ. Սրապիոն Էմինեան իւր Գաղղիերէն-Հայերէն Բառագրոց մէջ (Վիեննա, 1853): Զկան հոն՝ 1. Կշռոց = *Balance*. 2. Երգայարդար = *Comique*. 3. Վարելութիւն = *Élasticité*. 4. Վարելի = *Élastique*. 5. Ըմբռնութիւն = *Habitude*. 6. Խօսունն = *Logique*. 7. Ուսումն զբօսուցիկ իրաց = *Météorologie*. 8. Հրամանք = *Théorème*. 9. Երգահանութիւն = *Tragédie*. ինչպէս եւ ոչ 10. Բարբառարան = *Dictionnaire* (*Նկարագիր ուսմանց*, 44, 46). 11. Ճանաչողական կամ Գնոմոնիկեանն = *Gnomonique*. (անդ, 166, 168). 12. Մետափիլակեան փիղիսոփայութիւն = *Métarhysique* (անդ, 295): Որոնց տեղ բարեյիշատակ Հայրն դրած է՝ 1. Կշիռ. 2. Կատակերգ. 3. Զգականութիւն. 4. Զգական. 5. Սովորութիւն. (Ունակութիւն). 6. Բանական արուեստ. 7. Օգերեւութախօսութիւն. 8. Տեսուած. Տեսական յառաջադրութիւն. 9. Ողբերգութիւն. Նոխազերգութիւն. 10. Բառագիրք. 11. Արուեստ նկարելոյ զժամացոյցս արեւու (գոր Հ. Մանուէլ Զախչախեան յԻտալերէն Հայերէն Բառարանին, Վենետիկ, 1804, կոչած է

Ստուերագիտություն). 12. Բնագանցություն: Իսկ *Comédie* եւ *Théologie* բառերուն դիմաց կը կարդանք թէ՛ Կատակերգություն թէ՛ Չաղություն, թէ՛ Աստուածախօսություն թէ՛ Աստուածաբանություն, որպէս զի ո՛չ Հ. Մատաթիա վշտանայ, ո՛չ Հ. Արսէն:

Ոսկեդարու Հայերէնն անբաւական է այսօրւան Հայոցս գրական պիտոյքը լեցընելու: Աւասիկ ճշմարտություն զոր պարտական են դաւանել Վիեննայի Մխիթարեանք, եթէ սիրող են ճշմարտություն: Հնար է որ առ Աստուած աղօթք մը, խրատական, վարդապետական, կանոնական, պատմական մանր գրուած մը, համառօտ վկայաբանություն մը, աշխատելով, ջանալով, արին քրտինք մտնելով, մեր բոլոր ուշագրությունը լարելով, յաջողինք թարգմանել կամ գրել այնպէս որպէս եզնիկ պիտի գրէր. նման Հոովմայ այժմու Լեւոն ԺԳ քահանայապետին՝ որ կ'ըսուի թէ կիկերոնեան ոճով կը գրէ արձակ ու ոտանաւոր, փոքր բաներ՝ որ չեն հասնիր Տիտոս Լիւիոսի Հոովմէականին եւ Վիրգիլիոսի Էնիականին ընդարձակութեան: Իսկ նոյն եզնիկեան բարբառով – Գարագաշեանի ձախողակ փորձն մէզ տեղն է – բացարձակապէս անկարելի է որ գրենք լիակատար Քերականություն, Բնագանցություն, Բնագիտություն, Տարրալուծություն (*Chimie*), Քիմիագործություն (*Alchimie*), Աստղաբաշխություն, Բուսաբանություն, Գրահաշիվ, եւ այլն: Գիտեմ որ Ոսկեդարն սակաւիկ մաս մը կը մատակարարէ մեզ՝ այս գիտութեանց միոյն կամ միւսին բառերուն եւ բացատրութեանց. բայց այն «սակաւիկ»ն՝ շատ անգամ կա՛մ թերակատար է, չունելով «փիլիսոփայական ճշգրտություն», կա՛մ լոյժ եւ ճապաղ, թէպէտ եւ գրողն՝ նոյն ինքն սքանչելի եզնիկն ըլլայ: Գիտությունն ճշգրտութեան հետ կը պահանջէ մեզմէ սեղմ եւ ամփոփ լեզու. Գաղղիացին կ'ըսէ. *Le contenant est plus grand que le contenu*. մենք ալ հարկադրուած ենք նոյնպէս ըսել. Բովանդակիչն մեծ է քան զբովանդակեալն, թողլով որ եզնիկ միայն գրէ. «Յորում իցէ ոք, այն յորում էն, քան զայն որ ի նմա էն՝ մեծ գտանի». (Ընդդէմ Աղանդոց, 23.) մասնուածապատ նախագաստություն մը 13 բառերով՝ զոր մեզ արժան է 5 բառերու ամփոփել, 2 բառ միայն առնլով յՈսկեդարեան գրչէն, քանց եւ մեծ:

Առաջին Թարգմանչաց գրեթէ բոլոր մատենագրությունքն՝ անըստգիւտ եւ ամէնընտիր քերականութեամբ գրուած են: Եթէ Սուրբն Սահակ կ'անուանէր «Դպրություն» զայն զոր յաւուրց անտի Դաւիթ Անյաղթի մենք կը կոչենք «Քերականություն», տգեղ բառ, բայց յատուկ. եթէ Սուրբն կ'ըսէր «Փոխանակ անուան, Միաբար, Բազմաբար», ըստ Դաւիթ Անյաղթի եւ ըստ մեզ՝ «Դերանուն, Եզակի, Յոքնակի», Քերականությունն լոկ չորս հինգ բառերով շաւարտիր: Երբ մտավարժ աշակերտներն՝ այնպիսի վեհագոյն վարժապետի շուրջը պատկառանօք կը բոլորուէին որպէս զի Սահակեան հրաշալի Հայերէնին գաղտնիքները ուսանին, ինչպէս կ'աւանդէր նոցա անմահ Կաթողիկոսն՝ թէ այս ինչ տեղ պարտիք Ապառնի դնել, այս ինչ տեղ Ստորագասական: Թերեւս կ'ըսէր «Ապառնի» որ Ոսկեդարու մէջ կը գտնուի, մի անգամ Ապառնի, չորս անգամ

Ապառնիք. բայց տարակոյս չկայ որ շէր ըսեր «Ստորագասական», շէր ըսէր նա եւ Ստորակէտ, Միջակէտ, Ներգործական, Կրաւորական. այլ ի՞նչ. ո՞վ գիտէ³⁴ :

Կարեւոր հարկ է ուրեմն որ գիտութեանց վրայ ճառելու կամ ճիշդ եւ որոշ լեզուով գրելու համար Ոսկեդարու վաթսնամեայ անձուկ շրջանակէն դուրս ելնենք՝ եթէ չենք ուզեր սովամահ մեռնիլ, եւ մեզի պաշար փնտոենք այն Հայ մատենագրաց քով՝ որ ծաղկեցան 465-470էն մինչեւ 1200 տարին: Կամայ ակամայ պէտք է հրաժարինք Ոսկեդարեան ըլլալու փառասիրութենէն եւ դառնանք ըլլանք Միջնադարեան, ինչպէս եղած է Հ. Սրապիոն Էմինեան, որ խրատուելով ի Բագրատունուոյ՝ Գավիթ Անյաղթի հետ կ'ըսէ Բանական արուեստ, Բնագանցութիւն. Խորենացուոյ հետ՝ Ողբերգութիւն, Կատակերգութիւն, Կատակերգ[ակ]. Ստորին Հայերէնի հեղինակաց հետ՝ Բառագիրք. ինչպէս եղած է Գարագաշեան անգամ՝ որ կը գրէ Աւշակ, Զառիկ (Նկ. Ուսմ. 268), Քիմիական (264), եւ այլն: Եւ երբ Միջնադարեան մատենագիրներէն ալ ձեռնունայն մեկնինք, կարօտութիւնն կը բռնադատէ զմեզ որ նոր նոր բառեր ստեղծեք, կամայ ակամայ բարբարոսանք, (քանզի մենք բարբարոսներ ենք համեմատութեամբ Սահակայ, Մաշտոցի, Եզնրկայ, Կորեան, Աբրահամու Զենակացուոյ,) եւ կամայ ակամայ բարբարոսութեան վերջին աստիճանը հասնինք՝ զոր օրինակ երբ մտաբերենք գրաբար Տարրալուծութիւն շարագրել:

Բ

Հ. Արսէն Բագրատունուոյ սկզբանց եւ վարդապետութեան տեղեակն գիտէ՝ որ այն մեծ մարդն բնաւ յաւակնութիւն չունէր եւ չէր ալ կրնար ունենալ կոչուելու Ոսկեդարեան, բառիս այն նեղ մտօք զոր կը հասկընան Վիեննացի Մխիթարեանք: Հարցընենք իրեն՝ թէ «Ո՞ր մատենագիրք եւ մատենագրութիւնք կը ներկայացընեն մեզ հարազատ հայերէն ոճը»: Կը պատասխանէ. Աստուածաշունչ Գիրք, Ժամագիրք, Պատարագամատոյց, Մաշտոց, Շարական, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Եզնրիկ, Եղիշէ, Մանդակունի, Փարպեցի, Խորենացի, Յաճախապատում³⁵, Ոսկերեան, Բարսեղ, Սերերիանոս, Կիւրեղ Երուսաղեմացի, – Վարիններէն ալ՝ Շիրակացի, Արշարունի, Խոսրով, Լաստիվերտեցի, Սարգիս, Իզնատիոս, Շնորհալի, Մխիթար Գոշ, որոնց «անխիղճ կրնանք հետեւիլ, թէ՛ բառերուն, թէ՛ ոճերուն, առանց վախնալու որ ազգային լեզուն եւ ոճը արեւնք. վասն զի ասոնք են հաւատարիմ աւանդապահք հին Նախնեաց լե-

³⁴ Վիեննական Հայրերն՝ միջնադարեան Ստորակէտ «տգեղ» բառը փորձած են Մեսրոպեան լեզուի բառով փոխանակել. եւ ըսած են, ոմն (Հ. Փիլիպպոս Ճամբեան, 1846)՝ Սուր ստիքս. – Սուր նշանախեց. ա՛յլ ոմն (Հ. Եփրեմ Զագնեան, 1850)՝ Կիսաստիքս. – Երոզդ ոմն (Հ. Սրապիոն Էմինեան, 1853)՝ Սրակէտ, Սրաստիքս: Սահակ եւ Մեսրոպ ինչ կ'ըսէին՝ պիտի անգիտանանք միշտ, թէպէտ եւ փորձերն հարիւրապատկին:

³⁵ Սուր Հայկազեանի հեղինակաց եւ Բագրատունուոյն ա՛յսչափ յարգելն զՅաճախապատում կը զարմացընէ զիս:

զուին. բաց ի քանի մը մանր մունր բաներէ, որ հմուտ վարպետը եւ վարժութիւնը կը սորվեցընէ». (Բազմավէպ, 1846, 201 Ա): Քիչ մը աւելի բացայայտ խօսելու համար՝ Ջարգացելոց Քերականութեան 630 երեսին մէջ կ'ըսէ, թէ Հայերէն լեզուի Ոսկի դարն է Հինգերորդն եւ Վեցերորդն, Արծաթի դարն՝ Եօթներորդէն մինչեւ ցերկոտասներորդն, եւ այս Արծաթի դարու մէջ կը գետեղուին Շիրակացի եւ միւսներն՝ յաւելմամբ Ղեւոնդ Երիցու:

Ապա ի զուր է փնտռել Բագրատունւոյ գրութեանց մէջ զայն անխառն զտութիւնն եւ անարատ հայկաբանութիւնն՝ որու նախանձախնդիր է Վիեննական դպրոցն: Այլ է Բագրատունւոյ անուրանալի արդիւնքն, անկապտելի փառքն. — իւր անբաւ հմտութիւնն Հայ մատենագրութեան՝ ի Հինգերորդ դարէ մինչեւ ցերկոտասներորդն, վկայ՝ Ջարգացելոցն. — գեղեցիկ մեկնութիւններն նախնեաց մութ տեղերուն, որովք յերեւան կու գայ իւր խորթափանց միտքն. — բազմապատիկ սրբագրութիւններն աղաւաղեալ հին բնագրաց, որ կը ցուցընեն թէ ինչպիսի՛ անխոնջ ուշադրութեամբ կ'ուսումնասիրէր զիւր պաշտելի նախնիս, օրինակի համար Փաւստոսի Բիւզանդայ 65 ընթերցուածոց եւ 12 կետագրութեանց մի քան զմի պատուական եւ կարեւոր ուղղութիւններն՝ որոնց եւ ոչ մին մուտ գտած է Վենետիկեան երկրորդ (1889) տպագրին մէջ. — նորոգութիւնն նախնեաց Չափոյն կամ Անյանգ Ոտանաւորին, եւ նոյն Չափով աննման եւ աննմանելի ճարտարութեամբ ու գերազանց արուեստիւ թարգմանած յունական եւ հոտովմէական, գաղղիերէն, իտալերէն եւ անգղիերէն հրաշակերտները, թո՛ղ զարձակներն. — բանաստեղծական հանճարն եւ աւիւնն զոր ոչ ոք կարէ ժխտել:

Չայսպիսի մեծ հայագէտ մը եւ լեզուագէտ, քան զոր մեծ երեւցած չէ ի Վենետիկ, ի Տրիեստ, ի Վիեննա՝ յորմէ հետէ կայ աշխարհիս վրայ Միսիթարեան անունն, կարելի է «միջակ (!!!) հայերէնագէտ» կոչել. կարելի է իբր միջնագրեան մրոտել՝ նա եւ ուր կատարեալ ոսկեդարեան է. կարելի է իբրեւ նոր զոմն հորենացի՝ քերականութեան տարերաց անգամ անգէտ հոշակել, քերականութեան՝ առանց որոյ մատենագիրն ո՛չ եւս մատենագիր կը կոչուի, այլ բիրտ եւ կոպիտ, ապուշ եւ թանձր շինական: Ամենայն ինչ կարելի է երբ չենք խորհիր թէ զո՛վ կըքննենք, զո՛վ կըդատապարտենք, եւ կը գրենք սապէս բաներ.

1. «Ստէպ ստէպ սափրէ զհերսն»: Այս ասացուածքը ոսկեդարեան չէ. այլ ա՛յն կաստիվերտացոյն է (տե՛ս էջ 97, տպ. Վենետիկ), որուն քով Հ. Ղազիկեան կը բողոքէր դնել Հ. Բագրատունւոյ աթոռը ...: Յետագարեան մատենագիրներէ ասացուածքներ փոխ առնուլ, եւ շուզել անոնց կաճառին մէջ աթոռակից ըլլալ, պարզապէս — զարմանալի է: Ոսկեդարու հայերէնի աշակերտ մը իսկ պիտի ըսէր Բուզանդին հետ (= դասական մատենագիր մը)՝ զհերսն վիրալ (տե՛ս էջ 70, տպ. Վենետիկ) կամ վիրայել [խժաբանութիւն, barbarisme] (մօրուաց համար. տե՛ս Եփրեմ, Ա. Հտ. էջ 404): «Քանի որ ոսկեդարու լատուկ ոճ մը, ասացուածք մը յետագարեան բառերով կը փոխանակուի, այս վերջինները

գործածողը ոսկեդարեան գրող չ'անուանուիր»։ (Սուրհադակ, 12/25 Մարտ 1903, առաջին երես, վեցերորդ սիւնակ)։ Ի սէր արդարութեան պէտք էր որ Հ. Մէնէվիշեան աւելցընէր անաշտութեամբ. «Ոսկեդարեան գրող չէ մեր Հ. Յովսէփ Գաթրըճեանն ալ՝ որ Կուրտիոսի երկրորդ Հատորոյն մէջ (Վիեննա, 1844), Գպրութիւն Ութերորդ, Հատուած իններորդ, երես 278, տողք 20-23, գրած է. «Կզակք նոցա միշտ առանց սափրելու էն. իսկ զմնացեալ մորթ երեսացն ամենեւին իսկ ողորկեալ վիրայեն» [barbarisme]։ Սուրհանդակի յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ գրեց դարձեալ Հ. Մէնէվիշեան. «Սափրել բառին բուն եւ գլխաւոր նշանակութիւնը նկատողութեան առնելով, համեմատած էի վիրալ եւ վիրայել [barbarisme] բայերուն հետ։ Սակայն Հ. Բագրատունի մագերը կտրել նշանակութեամբ ուզեր է գործածել այն բառը, որ նոյնպէս սխալ է։ Սափրելին այս նշանակութեամբը պէտք էր փոքրել զհերս ոսկեդարեան բառը գործածել, եւ կամ նոյն իսկ գերծուլ բառը»։

2. «Ձատամունսն ունի սպիտակ փայլուն».— յառաջ բերուած առաջին հատուածին երկրորդ տողն է այս։ Պահել նշանակութեամբ ունելը՝ միայն մեծատարած իրերու եւ կամ բարոյական իմաստով կ'ըսէ ոսկեդարեան հայր. օրինակ, «զաշխարհ շէն ունել» [Ա Մակար. գլ. Ը. 15]։ «Փափուկ ունել զօրն շաբաթուց» [Բ Մակար. գլ. ԺԵ. 3]։ Պէտք էր ըսել՝ «սպիտակ եւ ջինջ պահէ զատամունսն»։ համեմատէ եփրեմ, Բ. Հտ. էջ 318, եւ Զգօն, էջ 110։ Վերոյիշեալ տողին շարքն իսկ հակառակ է ոսկեդարեան հայերէնին։ Այս երկրորդ. (Սուրհանդակ, անդ, առաջին երես, վեցերորդ սիւնակ — երկրորդ երես, առաջին սիւնակ)։

3. «Եւ զգեստք որ դեռ պատուականքն իցեն, ի բաց ընկենու»։ Այս ձեւին տակ ԱՀԱԳԻՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՍԽԱԼ ՄԸ ԿԱՅ այս նախադասութեան մէջ։ ՈՉ Թէ ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԷ, ԱՅԼ ԽԱՅՏԱՌԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒՈՂ ՄԸ, Թէ՛ գրողին եւ Թէ՛ իբր ոսկեդարեան հայերէն յառաջ բերողին։ Կա՛մ պիտի ըլլայ, «Եւ զգեստք որ դեռ պատուականքն իցեն, ի բաց ընկենու», եւ կա՛մ, «Եւ զգեստք՝ որ դեռ պատուականքն իցեն, ի բաց ընկենուն» (իբր կրաւորական բայ). բայց այս վերջինն ես կ'նարեմ, որպէս զի յանցանքը «Ձարգացելոց քերականութեան» հեղինակէն բառնալով Հ. Ղազարեանի — ոսկեդարու տկա՛ր պաշտպանին ուսը շալակել տամ։ ՀԱՐԿ Է ՅԱՌԱՋ ՏԱՆԻԼ ԱՅՍ ԳԱՅԹՈՒՄՆԵՐԸ, ՈՐ ԶՁՈՒԵՅՈՒՅԻՉ ԵՆ. (Սուրհանդակ, անդ երկրորդ երես, առաջին սիւնակ)։

Քննենք զայս ամենայն։

1. «Ստէպ ստէպ սափրէ զհերսն» գրած է Բագրատունին՝ Թէոփրաստեայ նկարագիրը մատենական (Վենետիկ, 1830) 29 երեսին մէջ, կամ «Բագրում անգամ սափրէ զհերսն» (անդ, 22), որպէս զի յետոյ գրէ «վիրալ զհերսն» (45), «գերծուն մինչեւ ցմորթ մարմնոյն» (75)։ Որով կը տեսնուի թէ Բագրատունին «Ոսկեդարու հայերէնի աշակերտի (!!!) մը» չափ գոնէ գիտէր հայերէն եւ անտեղեակ չէր «դասական» Բիւզանդայ «վիրամ» բային, ու պարզապէս «պէս-

պիսուրեան» համար գործածած է երկիցս սափրէ: Այսպէս եւ մազերը կտրելու նշանակութեամբ ըսած է «փոքրել զհերսն» (24, 39), «զհերսն կտրեալ» (73), («հարթել «զգէսսն», 27): Այս առաջին: – Ճշմարիտ չէ որ Սափրեմ՝ Մետասսներորդ դարու կաստիվերտեցւոյն սեպհական բառ է: Շատ աւելի հին է այն, եւ իւր հնութիւնն կ'ելնէ մինչեւ Հինգերորդ դարու Երկրորդ Թարգմանչաց ժամանակը՝ հանդերձ ածանցներով. Փիլոնի³⁶ ճառերուն մէջ կը կարդանք քանի մը անգամ «Սափրեմ» եւ «Սափրիմ», մի անգամ «Սափրիչ» (տե՛ս ի Նոր Հայկազեանն). Ունի եւ Դաւիթ Անյաղթ «Սափրողականն» (Սահմանք իմաստասիրութեան, Պրակ Դ. 148): Զանց կ'ընեմ յիշատակել զվկայութիւնս այլ մատենագրաց՝ որ նոյնպէս երէց են քան զԱրիստակէս կաստիվերտեցի: Այս երկրորդ: – «Սափրեմ»ի անգոյութիւնն Ոսկեդարեան գրուածոց մէջ որ առ մեզ հասած են՝ փաստ չէ թէ Ոսկեդարուն անծանօթ էր այդպիսի բառ, եւ միայն «Վիրամ»ն ծանօթ. ու ամենայնիւ իրաւունք ունի Բագրատունին՝ ուր կ'ըսէ թէ բնաւ կարելի չէ ապացուցանել որ Երկրորդ Թարգմանչաց մատենագրութեանց մէջ միայն պատահած բառերն՝ Առաջին Թարգմանչաց ատեն չկային, կամ թէ արհամարհելի են եղեր. (տե՛ս ի վեր անդր): Ի՞նչ հաւաստիք ունինք որ Սահակայ եւ Մեսրոպայ ձեռնասուն աշակերտաց գրական գործունէութիւնն՝ լոկ այժմու յիսուն կամ վաթսուն հատորներով աւարտած է, եւ թէ նոցա ուրիշ շա՛տ եւ շա՛տ մատենագրութիւնքն կորսուած չեն ի սպառ: Ո՛վ կարող է պնդել թէ անհետացեալ մատենագրութեանց մէջ «Սափրեմ» բայ չկար, գէթ յասորի լեզուէ թարգմանութեան մը մէջ. քանզի մեր «Սափրեմ»ն ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ ասորական բայն Sapar, որ կը նշանակէ եզերծ, վիրաց, ռամկորէն ածիլեց (կատարեալ եզակի երրորդ դէմ): Ասորերէն Հին Կտակարանին մէջ բազում ուրեք կը գտնուի Sapar, ուր հայերէնն կ'ըսէ «փոքրեմ» (Բ. ԹԳ. ԺԳ. 26. ԺԹ. 24). «խզեմ» (Երեմիա, ԽԼ. 37). «Անաւարացուցանեմ» (Եզեկիէլ, ԽԴ. 20). «Կտրեմ» (Յովբ, Ա. 20), զոր Իսիւքիոսի թարգմանիչն ըսած է «Սափրեմ», համեմատ ասորւոյն: Նոյն Sapar բայէն է եւ Saparo = Փիլոնի «Սափրիչ»ն («Վարսավիրայ» թարգմանուած ի գիրս Դատաւորաց, ԺԶ. 19. յեզեկիէլ Ե. 1). տե՛ս Payne Smith, Thesaurus Syriacus, Աէմբաթ նշանագիր, էջք 2706-2707: Երբ Բիւզանդայ գրոց մէջ՝ որ ըստ իս թարգմանեալ է յասորւոյն, կ'ընթեռնունք «նրան» = ասորերէն Niro, լատիներէն Gladus կամ Ninro, Ninoro³⁷ լատիներէն Acinaces («Դաշոյն» թարգմանուած ի գիրս Յուդթայ, ԺԳ. 8. տե՛ս Payne Smith, անդ,

³⁶ Փիլոնի հայերէն թարգմանութեան ժամանակին համար գրեց Հ. Գրիգորիս Գալեմբեարեան (Հանդէս Ամսօրեայ, 1896, Սեպտեմբեր, 281 Ա). «Փիլոնի լեզուն կ'աղաղակէ որ է - Ը դարէն յառաջ կարելի չէ դնել»: Եթէ Հ. Տաշեան անդիմադրելի փաստերով հաստատէ զայս լիա մատենին որ ընդ մամուլ է, հրապարակու պիտի խոստովանիմ որ ես ամենաուզեալ եմ:

³⁷ Գերմանացի ուսուցչապետն Հիլբրման գիտէ հայերէն «Սափրեմ» = ասորերէն Աափար. Բայց չի գիտեր «Նրան» = նիրո, կամ նիրոն, նիրոն. տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, 1893, Յունիս, 189Բ, 187Բ-188 Ա.:

նունը նշանագիր, էջք 2361, 2362), եւ կը տեսնենք որ Դաւիթ Անյաղթ ի Քերականութեան Դիոնեսիոսի Թրակացոյ եւ ի Մեկնութեան Արիստոտելի Պէրիարմէնիասին (Պրակ Ա. 498) կը գործածէ Բիւզանդայ ասորական «Նրան»ը, ինչո՞ւ չընդունինք որ ուրիշ Ոսկեդարեան մատենագրութեան մէջ գտնուած ասորերէն «Սափրեմ»ն ալ կրնայ անցած ըլլալ ի գիրս Երկրորդ Թարգմանչաց: Ես չունիմ Հ. Մէնէլիշեանի տարապայման խղճմտութիւնը, եւ «Սափրեմ»ի նման հին եւ պատուական բառերու գործածութեանն համար միջնադարեան չեմ անուաներ ո՛չ զԲագրատունի եւ ո՛չ զԳաթրընեան: Մի եւ նոյն աւելորդ խղճմտութիւնն է որ իմ Գաղղիերէն-Հայերէն Բառարանիս «Ստուգն» (*œsophage*) բառը՝ դատապարտեց իբր «ստորին մատենագրութեանց» բառ Ամսօրեայ Հանդիսի մէջ (1887, Մարտ, 43 Ա). բայց դատապարտողն կը խնայէր ինծի եւ իրեն՝ եթէ միտ դրած ըլլար որ ցարդ Փիլոնի, Նիւացոյ, Նեմեսիոսի գրոց մէջ հանդիպած Գանգ, Խաղճախողճ, Շնչաբեր երակ, Շնչերակ, Փայծաղն անդամազննական բառերն՝ յերեւան ելան Ոսկեբերանի նորագիւտ «դասական» թարգմանութեանց մէջ³⁸: Այս երրորդ: – Թէոփրաստե բնագիրը քննե՞ց արդեօք Հ. Մէնէլիշեան որ ա՛յնչափ վստահութեամբ կը խօսի թէ «Հ. Բագրատունի մագերը կտրել նշանակութեամբ ուզեր է գործածել «Սափրեմ» բառը, որ նոյնպէս սխալ է, եւ պէտք էր փոքրել գճերս ոսկեդարեան բառը գործածել, եւ կամ նոյն իսկ գերծուլ բառը»: Յունարէն *κυτό* կը նշանակէ գաղղիերէն *Raser*. Իսկ *keiro* թէ *Couper le poil*, թէ *Raser* ժամանակա շներեց որ երթամ յԱրքունի Մատենադարան քաղաքիս, եւ ստուգեմ ի Թէոփրաստեայ բնագրէն թէ յոյնն ի՛նչ բառունի հոն ուր Բագրատունին գրած է սափրէ. բայց ձեռքս է գաղղիերէն թարգմանութիւն *La Bruyère* երեւելի մատենագրին, ուր գրած է. «*Celui enfin qui veut plaire se fait raser souvent*»). (*Les Caractères de Théophraste, traduits du grec par La Bruyère, chapitre V, Du Complaisant, ou de l'Envie de plaire*. Աւասիկ երկու քաջ հեղինակէտք ածիլել հասկըցած են Թէոփրաստեայ բառը, եւ ոչ մագերը կտրել. Թո՛ղ որ բոլորովին ընդունայն հոգածութիւն է նստել ուսուցանել հայ թարգմանչին՝ թէ «ոսկեդարեան»ն մագերը կտրելու համար «փոքրել գճերս» կ'ըսէ, քանզի տեսանք որ երկու անգամ «փոքրել գճերսն» գրած է Բագրատունին: Այս չորրորդ: – «Վիրայեմ» բառ չկայ

³⁸ Բառարանիս մէջ Paresseuk չորֆոտանայն հայերէն անուն դրած եմ Հեղգերէ, որու համար դիտողութիւն կ'ընէ Հ. Մէնէլիշեան (Կենդանաբանութիւն, Վիեննա, 1897, երես 95). «Նոր բարդութեամբ չեղգերէ կ'անուանեն ոմանք այս կենդանին, բայց հիշող չէ. վասն զի երէ՛ որսի անասուն է» [գղ. Gibier]: Աննշողութիւնն կամ ազիտութիւնն՝ Ոսկեդարու մատենագրաց է եւ ո՛չ Նորայրիս. տե՛ս Երէ = Ո՛ր եւ է անասուն = գաղղիերէն Animal, Սիրաբ, ԺԳ. 19. – Ոսկ. Մար. 270. – Ա Տիմ. 112 (ուր սխալ է «եր է»). տե՛ս Հայ. Բառագան, երես 44, թիւ 15). Բ. Տիմ. 176, տող առաջին.– Եր. 524, տող երկրորդ, ի ստորէ: Տե՛ս եւ յիմ Բառագիրս ի կարգի Animal բառի. L'homme est un animal raisonnable. Մարդ է երէ խօսուն (ըստ Ոսկեբերանի թարգմանչին). Մարդ է կենդանի բանական կամ բանասուր (ըստ Փիլոնի, Դաւիթ Անյաղթի, Նեմեսիոսի):

հայերէն լեզուի մէջ. «Վիրայեմ» (փոխանակ «Վիրամ»)՝ խժաբանութեանց ամենէն անճոռնիներէն մէկն է: Եփրեմի Մեկնութեանց անհմուտ ընդօրինակիչն՝ Ի գիրը սխալմամբ Ե կարդալով՝ գրած է, «Եկն էջ Մեմփիբոսթէ ընդ առաջ Դաւթի՝ ոչ զմուրուան իւր վերացեալ, եւ ոչ զհանդերձան իւր փոխեալ»: որ Վենետական 1836 տարուոյ հրատարակութեան մէջ (Հ. Ա. 404) տպագրութեան վրիպակաւ, սխալ սխալի վրայ, փոխուած եղած է վերայեալ, «յ», փոխանակ «ց». բայց Նոր Հայկազեանն Վերանամ բայի վկայութեանց մէջ կը գրէ «վերացեալ (այսինքն վերացուցեալ յապամամբ)»: Իսկ Հ. Մանուէլ Զախախեան (Բաղդադի Հայ եւ Իտալական, Վենետիկ, 1837) հետեւելով Եփրեմի տպագրին, կարծած է տարակուսանօք թէ վերայեալ է թերեւս անցեալ դերբայ վերայեմ բայի, ու կը գրէ. «Վերայեմ. սափրել. յարդարել»: Գաթրըճեան շի հաննիւր «Վերայեմ»ի, կը սրբագրէ «Վիրայեմ», ու կը թարգմանէ ի մատենին Կուրտիոսի. «Զմնացեալ մորթ երեսացն ամենեւին իսկ ողորկեալ վիրայեն». (տես ի վերանդր). նմին միաբան եւ Հ. Սրապիոն էմինեան. «Ras, rase Գերծեալ. Վերայեալ: Առձեռն Բառարանի երկրորդ տպագրութիւնն ալ, վարանելով երկու ձեւերուն մէջ, կը դնէ «Վերայեմ կամ Վիրայեմ. տես Վիրամ»: Մինչեւ որ անագան ուրեմն, 1866ին, Հ. Արսէն Այտընեան կը գտնէ զուղիղ ընթերցուածն, եւ ես, 1903 ին, ի մութ խորշէն՝ ուր անտես ի մարդկանէ ինկած կեցած է Այտընեանի սրբագրութիւնն՝ կը հանեմ զայն ու կը դնեմ յաշտանակի. «Զգօնի կարգէն ուրիշ տեղ մ'ըսուածը [հարկ էր որոշակի նշանակել, տես Եփրեմ, Հ. Ա. 404]՝ Զմուրուան վերացեալ, յայտնապէս գրչի սխալ է փոխանակ վերացեալ (փոքրեալ)»: Քննական Քերականութիւն, երես 69, ծանօթութիւն 15: Այս Հինգերորդ: —Գերծում Ոսկեդարու եւ յետ Ոսկեդարու մատենագրութեանց մէջ՝ Բագրատունին եւ ես այնպէս գիտենք որ ածիլել կը նշանակէ (տես ի վերանդր), եւ ոչ մագերը կտրել: Այս վեցերորդ: Շարունակենք:

2. «Զատամունսն ունի սպիտակ փայլուն», կը կարդանք յերես 29 Թէոփրաստեայ: Ճմարիտ չէ թէ «Պահել նշանակութեամբ Ունելը՝ միայն մեծատաք ըած իրերու եւ կամ բարոյական իմաստով կ'ըսէ ոսկեդարեան հայր, եւ պէտք էր ըսել՝ Սպիտակ եւ ջինջ պահել զատամունսն»: Բ'նշպէս չէ տեսեր Հ. Մէնէվիշեան՝ որ իւր իսկ յիշած մատենագիրներէն՝ եթէ մին (Զգօն, ճառք, Զ. 110) կ'ըսէ «Ջինջ պահեսցէ զզէն իւր», միւսն (Եփրեմ, Թարգմանութիւն Աւետարանի, 318) ըսած է «Զտել եւ ջինջ ունել զզէն իւր»: Բագրատունուոյ «ունի»ն՝ ոսկեդարեան է ուրեմն, նոյնպէս «սպիտակ փայլուն» բառերն, զորս «սպիտակ եւ ջինջ» սրբագրելու պատճառ չեմ տեսներ. համեմատէ. «Փոխեցաւ հանդերձ նորա եւ եղեւ սպիտակ փայլուն». Ղուկաս, Թ. 29. «Եւ ձորձք նորա եղեն փայլուն սպիտակ յոյժ». Մարկոս, Թ. 2: Այս եօթներորդ: Շարունակենք:

3. Զարգացելոց Քերականութեան (1852) Յառաջաբանին մէջ կը ծանուցանէ Բագրատունին՝ որ քառասուն տարի «անընդհատ» պարապեր է հայ բարբառոյն ուսման, եւ թէ «մեծաւ երկիւղածութեամբ» հազիւ հազ համարձա-

կեր է ի «դուզնաքեայ երկասիրութիւն» Քերականութեանն, յուսալով որ իւր «մարդկօրէն թերութեանց եւ վրիպանաց՝ ներողամտութեան» կը հանդիպի: Չկայ ոչ մի մեծաբանութիւն, ոչ մի յոխորտանք, ոչ մի յաւակնութիւն, ընդ հակառակն: Բայց Բագրատունին եթէ խոնարհամիտ մարդ էր, անմիտ չէր, ու չէր կրնար բնաւ երեւակայել որ 22 տարի յառաջ չգործած մէկ սճրին համար, (քանզի հայցականի տեղ ուղղական դնելն ուր հայցական կը պահանջուի՝ յանցանք չէ, այլ սճիւր), չէր կրնար բնաւ երեւակայել, կ'ըսեմ, որ օր մը մեծամեծ նախատանօք պիտի լուացուէր ի Վիեննական եղբօրէ: Թէոփրաստեայ թարգմանիչն մասնաւոր փոյթ ունեցած է մի անգամ ըսածը երկրորդ եւ երրորդ անգամ նոյն բառերով շարկելու. երկու օրինակները արդէն տեսանք «Սափրեմ»ին առթիւ. ուրիշ օրինակ մ'ալ յաջորդդ է. «Եւ գհանդերձան մինչ չեւ հնացեալ ստէպ փոփոխէ» ըսելէն ետքը յերես 22, «պէսպիսութեան» համար գրած է յերես 29. «Եւ գգեստք որ դեռ պատուականքն իցեն՝ ի բաց ընկենու», ՀԱՐԱ-ՉԱՏ ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՉԵԻ, որու կը պատահինք ի Բարսղի Վեցարէին, երրորդ ճառ, երես 46. «Ամենայն ինչ որ դիւրաւ անկանի ի բուռն՝ ընդ արհամարհանս ունիմք». Յարաբերեալը (Ամենայն ինչ, Չգեստք) Յարաբերականին (Որ) հոլովն առած, իւր բայէն (Ունիմք, ընկենու) անկախ, փոխանակ գրելու Չամենայն ինչ, Չգգեստք: Չայս ըսողն ես չեմ, եւ ոչ իսկ «Չարգացելոց»ի տղմաթաթախ հեղինակն. այլ Չալըխեան-Այտրնեան Քերականութիւնն (Վիեննա, 1885), երես 353: Ո՛ւր մնացին ՈՉ Թէ ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՉԷ, ԱՅՂ ԱՀԱԳԻՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՍԵԱԼ, ԽԱՅՏԱՌԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈԹՈՂ, ՉՉՈՒԵՅՈՒՅԻՉ ԳԱՅԹՈՒՄ ՎՃԻՈՆԵՐՆ: Այս ութերորդ եւ վերջին:

Գ

Թողունք սակայն զՀ. Արսէն Բագրատունի, եւ անցնինք Վիեննայի Մխիթարեանց «Մեսրոպեան հայկաբանութեան»:

Ստո՛յգ է որ Վիեննական դպրոցն «ոսկեղէն լեզուին ճշգրիտ հետեւութեանք բաւական ընդարձակ նոր մատենագրութիւն մ'ընծայեցուց», ինչպէս կը հաստատէ Չալըխեան – Այտրնեան Քերականութիւնն յերես 515: Պատասխանը նա՛ միայն կարող է տալ որ ունի այդ «բաւական ընդարձակ նոր մատենագրութեան» ամբողջ հատորները, եւ միանգամայն առատ ժամանակ եւ առատագոյն համբերութիւն եւ հմտութիւն՝ հիմնապէս ուսումնասիրելու համար բոլոր հրատարակուած ինքնագիր եւ թարգմանածոյ երկերը: Ես ունիմ երկու մատենագրութիւն, երկու թարգմանութիւն, մէկ բարբառարան, երկու բառագիրք, մէկ Հատընտիր ընթերցուածք, մէկ քերականութիւն, որ հերիք չեն հանրական եւ հիմնական քննութեան համար: Ժամանակս ալ շատ կարճ է, եւ ուրիշ կարեւորագոյն ուսմանց նուիրուած. եւ «կարեւորագոյն» ըսելով կ'իմանամ ոչ զեզնըկայ եւեթ, այլ եւ «միջնադարեան» կաստիվերտեցուց եւ Թովմայի Մեծփեցուց պէս տխմար մատենագրի ուսումնասիրութիւնն: Նա եւ հմտութիւնս չափաւոր է,

ինչպէս խոնարհաբար յայտարարած եմ այլեւայլ անգամ. շատ բաներ կը տեսնեմ գրուած՝ որ իմ գիտցածներուս չեն համաձայնիր. բայց զի չեմ ամենագէտ՝ կը նշանակեմ առանձինն, թողլով որ անդրագոյն խուզարկութիւնք կամ հմտագոյն հայագիտի հանդիպելու եւ լուսաւորուելու բախտն՝ լուծեն իմ տարակուսանքներս: Այսու ամենայնիւ՝ կը համարձակիմ ըսել որ «Ոսկեդարեան նոր մատենագրութեան» հատորներուն մէջ զոր ունիմ ամէն բան «ոսկի» չէ, գոնէ ինծի այնպէս կ'երեւայ: «Ոսկեղէն լեզուին ճշգրիտ հետեւութեամբ յօրինուած մատենագրութեանց մէջ, իմ շնչին կարծեօքս պէտք չէր որ գտնուէին, 1. Բառեր եւ ասացուածներ՝ որ օտար են Առաջին Թարգմանչաց (խօսքս «Սափրեմ»)ին համար չէ). 2. Ոսկեդարեան անեզական բառեր՝ եզականաբար գործածուած. 3. սխալ ընթերցուածներէ յառաջ եկած խժաբանութիւններ, (զոր օրինակ վերոյգրեալ «Վիրայեմ»)ն). 4. քերականական ծուռ վարդապետութիւններ. 5. Անճիշտ բառեր. 6. սխալ արմատներ (յուզղականն). 7. սխալ հոլովներ. 8. սխալ ուղղագրութիւն մը. 9. «նորոց» բառեր եւ ասացուածներ, որոնցմէ ոմանք ապահովապէս գիտեմ թէ «նորոց» են, իսկ երկուքին համար տարակոյս ունենալով պիտի յիշեմ քիչ մը վարը: Մինչեւ հոս՝ «Մեսրոպեան հայկաբանութեան» համար: Իսկ ընդհանուր հայագիտութեան մասին՝ բազում խնդրոց մէջ կը տարբերի իմ գիտութիւնս՝ Վիեննականաց իբրեւ ճշմարտութիւն քարոզածներէն:

Չալրխեան – Այտրնեան Քերականութեան համար ըսուեցաւ (Հանգէս Ամսօրեայ, 1887, Սեպտեմբեր, 138 Բ), թէ «խոնարհագոյն դարուց հեղինակութեան նախամեծար կ'ընէ հին ժամանակաց հեղինակութիւնը, եւ Մեսրոպեան հարազատ լեզուին օրէնքներն կ'աւանդէ»: Իբրեւ եզական գործ կ'ողջունէի եւ կը յարգէի զայս Քերականութիւն՝ եթէ հեղինակն նպատակ ունեցած ըլլար ուսուցանել զ«Դպրութիւն Ոսկեղէն Հայ բարբառոյ Առաջին Թարգմանչաց», եւ վկայութեանց կամ օրինակաց շարքին մէջ յիստունէր կոչմունս ի Խորենացոյ, ի Պիտոյից գրոց, ի Ներսիսէ Շնորհալոյ: Բայց խնդիրն այս չէ: Յերեսն 505 վկայութիւն մը կը բերուի. «Մըր է թէ մեռեալ էաք»: Ուստի՞ է այս Մըր է թէ ձայնարկութիւնն. յՈսկեղարէ՞, ի Միշիոն դարէ: Ես գիտեմ յՈսկեղարէ «Չի էք թէ», կամ «Չի էք». (տե՛ս յիմ «Կորիւն Վարդապետ», երես 460, թիւ 86), եւ միայն Հ. Վրթանէս Ասկէրեանի Թովմայ Գեմբացոյն (Վենետիկ, 1853) 69 երեսին մէջ հանդիպած եմ ցարդ. «Մըր էք թէ անդրէն յուսումն խոնարհէաք քաջ վարուց՝ իբրեւ զնոր ընծայս»: – Դարձեալ, կա՞յ յՈսկեղարու «Հուսկ ուրեմն» մակբայ՝ նշանակեալ յերես 156 նոյն Քերականութեան, եւ իբր «Մեսրոպեան հայերէն» գործածուած ի Հանգէս Ամսօրեայ, 1902, Յունուար, երես 14 Բ, տող 20: Մեծապէս շնորհակալ կ'ըլլամ եթէ «Մըր է թէ»ի եւ «Հուսկ ուրեմն»ի տեղերն ցուցուին ինձ յՈսկեղարէ, եւ առ ի չգոյ՛՛ ի յետնագոյն նախնեաց³⁹:

³⁹ Արդեօք Կիրոյի Աղեֆաւանդացոյ Պարապմանց գրոցն, զոր յամին 714 թարգմանած է Ստեփաննոս Սիւնեցի, յաջորդ խօսքն է, ըստ Ձեռագրաց. նշանակեալ ի Նոր Հայկազենին ի

Նմանապէս կը փափագիմ աներկբայ ըլլալ որ ուղիղ է յետագայ գրուածն. «Եւ այնպէս գերեւելի զհոյակապ քաղաքն ... ի միում աւուր ի միջոյ Յունաց աշխարհին ի բաց յափշտակեցաւ»։ Կուրտիոս, Հ. Ա. 128-129:

Գ

Ընթերցողներէս անոնք որ համբերութեամբ կարդացին մինչեւ այս տեղ ամէն գրածներս, իմացան – եթէ արդէն չէին գիտեր – որ ես ո՛չ Վենետական դպրոցին հետեւող եմ, ո՛չ Վիեննական դպրոցին: Տակաւին անմորուս պատանի էի երբ գոյացաւ մտացս մէջ այն համոզումն՝ որ Հայերէն լեզուի եւ մատենագրութեան ուսման իսկապէ՛ս բարգաւաճմանն համար՝ երկու Միաբանութիւնք ալ պարտական էին խորտակել իրենց կուռքերը, փոխել իրենց ընթացքը ու նոր հիման վրայ նոր դրութեան համեմատ աշխատիլ: Զայս «նոր հիմ»ս, «նոր դրութիւն»ս՝ բաւականէն աւելի քարոզեցի 1880էն մինչեւ 1901 հրատարակած գրութեանցս մէջ, ի Բառաքնութեան, ի Քննասիրի, ի Տեղեկութիւնսն յԱսողիկ, ի Տետրակին *De l'Urgence*, յԱմսօրեայ Հանդիսի, ի Կրագրի եւ ի Հանդիսի Կովկասու, ուրիշ երեքամսեայ Հանդիսի մէջ: Հմտութիւն միացեալ ընդ քննադատութեան էր այն «նոր հիմ»ն զոր կը բաղձայի. «նոր դրութիւն»ն ալ էր՝ նախ եւ յառաջ ուղիղ ընթեռնուլ հին բնագրերը. երկրորդ՝ ուղիղ հասկընալ. երրորդ՝ սրամտութեան նախամեծար ընել զողջամտութիւնն (*bon sens*). չորրորդ՝ ուշադրութիւն, դարձեալ ուշադրութիւն, եւ միշտ ուշադրութիւն: Բայց «Ո՛վ ունկն եղ բանի իմում եւ լուաւ», մարգարէին հետ ես եւս կ'ըսեմ հառաչելով. ո՛վ կարեւորութիւն տուաւ իմ գիտութեանս, ո՛վ փնտռեց զայն եւ յարգեց: Բաւական չէր որ քառասունեւհինգ տարւոյ անդուլ աշխատութեանս ողորմելի պտուղ՝ ընդ ամենայն ստանայի 2200 (երկու հազար երկու հարիւր) փրանկ, 500 Բառաքնութեան համար, 1000 «Կորիւն Վարդապետ»ի, 500 «Հայբուսակ»ի Քննադատութեան, 200 երեքամսեայ Հանդիսի մէջ լոյս տեսած երկու յօդուածներու: Պետք էր որ արժանի ըլլայի նաեւ անարգական յօդուածի, նախատական պարսաւատետրի, արհամարհոտ լուծեան, անուանս չիշատակութեան՝ իբր պիղծ մարդու, խոցոտիչ խօսքերու, ծաղրածութեանց, հեգնութեանց: Այժմ ալեւորեալ, յոգի եւ ի սիրտ մահու շափ վիրաւորեալ, խոր վհատութեամբ համակեալ, իբր կոճղ անպիտան՝ քսան տարիէ ի վեր ինկած հեռաւոր սառնամանուտ աշխարհի մէկ անկիւնը, հաւասարապէս օտար եւ Վենետկոյ եւ Վիեննայի, կը կարդամ Նախնեաց բնագրերու նոր հրատարակութիւններ, հայ մատենագրաց ուսունմասիրութիւններ եւ քննադատութիւններ, կը

բառն Օշ թէ. «Տրանջէին եւ ասէին. Ա՛ւշ քէ մեռեալ էաք», Կ.Պոլսի 1717 տարւոյ տպագրին մէջ փոխուած՝ «Ո՛ւր է քէ մեռեալ էաք»: Քննելի է տպագրին: Զիարդ եւ իցէ Թովմայ Գեմբացոյն «Ո՛ւր էր թէ»ն ուղղագոյն թոյի ինձ քան զ«Ո՛ւր է թէ». կարծեմ աշխարհաբար այսօր իսկ կ'ըսենք «Ո՛ւր էր թէ» (եւ ոչ Ո՛ւր է թէ): Զախշախեան ի բառսն Իցի՛ւ կամ Իցե՛ւ թէ եւ Օշ թէ կը գրէ «ոսակօրէն Ո՛ւր էր որ»: Համեմատէ նաեւ Ոսկեղարու «Զի՛լք թէ»ն եւ «Զի՛ւք»ն նոյնպէս զյաջորդադ. «Աւա՛ւր էր մեռեալ էաք» . Ելք ժՁ. 3. Թիւք, ժԳ. 2. Եփրեմ, Հ. Ա.162:

կարգամ եւ տրտմութիւն տրտմութեան վրայ կը կրեմ: Կը տեսնեմ զՎենետիկ՝ որ մինչեւ յերկինս կը բարձրացընէ զիւր մէկ հայագէտն. կը տեսնեմ զՎիեննա՝ որ մինչեւ յանդունդս կը գահավիժէ զնոյն հայագէտն, Վենետիկ եւ Վիեննա՝ երկուքն ալ յանուն հայագիտութեան եւ հայկաբանութեան: Միակ մխիթարութիւն որ կը մնայ ինձ այն է՝ թէ Ստոքհոլմի ջրերն իրաւցընէ Աբանայի եւ Փարփարայի ջրերէն աւելի լաւ են:

Աստուծոյ սիրոյն համար, ի՞նչ օգուտ ունի ամուլ եւ սնտոփ վիճաբանութիւն բանալ, շատագով մտնել Հ. Արսէն Բագրատունւոյ, մեռեալ մը մեռելոյ դէմ պաշտպանել. եւ ո՞րչափ իրաւացի են Յովհաննու Դրասխանակերտացոյ խօսքերն. «Մի՛ զպարծանս հարցն առաքինութեանց ձեզ բաւական վարկեալ եւ ի նոյն ապաստանեալ՝ ի վիհս խորափիտս ընկղմեսջիք. զի թէ հաւր հմտաբար տեղեկութեամբ դեկաւարեալ իցէ, զի՞նչ աւգուտ յայնմանէ որդւոց բերիցի՝ եթէ ի նաւաբեկութեան կորնչիցին. վասն զի ոչ ինչ շահ զհաւրն հմտութիւնն կարծեմ լինել որդւոց նաւաբեկութեան»: Հայրերն, Չամչեան, Աւետիքեան, Ինճիճեան, Աւգերեան, Բագրատունի, աշխատեցան, յոգնեցան, հատորներ հատորներու վրայ դիզեցին. յաւիտենակա՞ն փառք եւ պատիւ Հայրերուն: Սակայն գիտութիւնն կանգ առնուլ չի գիտեր. Հայրերուն աշխատանքներն այսօրուան օրս չեն գոհացըներ զմեզ. ո՞ւր է զանոնք կատարելագործողն. ո՞ւր են Չամչեանի գործոյն, Նոր Հայկազեան Բառագրոց, Զարգացելոց Քերականութեան երկրորդ տպագրութիւններն՝ սրբագրեալ, փոփոխեալ, ճոխացեալ, խստապահանջ ժամանակիս փափագանացն եւ կարօտութեանց համեմատ: Ի՞նչ օգուտ ունի «նետուած ձեռնոցն ընդգրկել», Փարպեցոյ ըսածին պէս՝ «կարգել ընդ մեռելոյ», ջանալ զուղիղն իբրեւ զսխալ նշանակել: Ի՞նչ օգուտ այս ամենէն:

Քննասիրք Առաջին Պրակաւս ծանուցի որ շատ տարիներէ ի վեր մեծ խորհուրդ մը յղացած էր Քննական հրատարակութեան մեր բովանդակ մատենագրութեան ի Հինգերորդ դարէն մինչեւ ցՎեշտասաներորդն. 4-5 հազար ոսկւոյ գումար մը յիշեցի. յօժարեցայ «թողուլ այլոց զիմ գրեան եւ զթղթեան եւ զդրամազուլիս», որպէս զի իմ սկսածս՝ նովին ոճով շարունակեն: Քանի մը տասնեակ տարիներով ամբարած սրբագրութեանց, դիտողութեանց եւ տեղեկութեանց գանձերս՝ սահմանուած էին Վենետիկոյ, եթէ կարկառած ձեռքս չմերժուէր. մինչ այս մինչ այն՝ Վիեննա փութաց իւր սեպհական ոյժերով ձեռնարկելու Քննական հրատարակութեան մը՝ որ — սապէս ըսեմ — իմ ծրագրիս չի պատասխաներ. եւ այսօր՝ զայն զոր Վենետիկ քամահեց եւ յոր Վիեննա շութափեց, Տփղիսն է որ կ'ուզէ յափշտակել: Չեր հին շաւղաց վրայ զիարդուպէտ ընթանալով, արհամարհութիւնը՝ գիտութիւն եւ իմաստութիւն համարելով, չէ՞ք կասկածիր որ վախճանն կրնայ ըլլալ կա՛մ «վիհ խորափիտ» կա՛մ «նաւաբեկութիւն», ո՞վ Վենետիկ եւ Վիեննա:

Ստոքհոլմ, 10-30 Ապրիլ 1903

Նորայր Ն. Բիւզանդացի

3. Գ. Յօղուածիս ընդօրինակութիւնն աւարտած էր՝ երբ ընկալայ (այսօր) Սուրհանդակի 15/28 Ապրիլի թիւը, եւ զարմանօք կարդացի յերես առաջին, սիւնակ չորրորդ, տող 6, որ «կենցաղ» ոսկեդարեան չէ: Տես կենցաղի Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, երես 3: Ի Կորիւնէ անցած կը համարիմ յՈսկեբերանի Մեկնութիւնն Կողոսացոց, ԺԲ. Յորդ. 665, «Թող ընդ կենցաղ անցանէ» եւ նոյն Ոսկեբերանի նսայեայ Մեկնութեանն մէջ, ԼԳ. 207. «Ի բաց կալ է կենցաղականաց»:

3 մայիս. ն.

Гоар Казарян
Неизданное исследование Норайра Бюзандаци
“Венеция и Вена”

Великий арменовед, филолог и лексикограф Н. Бюзандаци оставил немалое научное наследие, большая часть которого все еще не издана. В число этих работ входит также статья “Венеция и Вена” (написанная в 1903г.), которую мы публикуем. В ней Н. Бюзандаци обращается к вопросам, касающимся временных границ Золотого века армянской письменности, творениям авторов этого времени, а также проблемам литературного языка и, в частности, армянской терминологии.

Публикация посвящена 170-летию со дня рождения и 100-летию со дня смерти Норайра Бюзандаци.

Gohar Ghazaryan
Norayr Byuzandatsi's Unpublished Study: *Venice and Vienna*

Great Armenologist and lexicographer Norayr Byuzandatsi left a huge scholarly legacy, most of which remains unpublished to this day. This includes the article “Venice and Vienna” presented here – a valuable work written in 1903. The article deals with chronological boundaries of the Golden Age of Armenian literature, the writings of the authors of this period, as well as terminological questions of the Classical Armenian language.

The present publication commemorates the 170th anniversary of Norayr's birth and the 100th of his death.